

'Bedelen bij de Bron'

Kohlbrugge's geloofsopvatting
vergeleken met Reformatie
en Nadere Reformatie

DR. A. DE REUVER

Tweede druk

Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer

Geloof en zondekennis

1. Kohlbrugge's visie

'Men kent God - aldus Kohlbrugge - slechts aan dit ene, dat Hij de zonde vergeeft en de overtreding bedekt. Alle (andere) kennis van God, zij moge nog zo groot zijn, is in de grond toch slechts ijdelheid; ijdelheid alle andere theologie'¹. De vergeving der zonde is voor hem blijkens deze volzin de vitale inhoud van de geloofskennis. Over de werkelijkheid van Gods vergevensgezindheid kan hij zeer besliste uitspraken doen. God laat de mens 'geen zes dagen arbeiden' om de zonde weer goed te maken, maar Hij vergeeft ze. 'Denk toch niet: "Hij kan", of: "misschien". Het is hier geen kunnen en geen misschien, maar het is een uitgemaakte zaak: Hij vergeeft'². Deze vergeving voltrekt zich evenwel zo, dat men terdege aan de weet komt wát God vergeeft. Kennis van de vergevende God gaat niet buiten kennis van de zonde om. Het is dit laatste aspect dat thans onze aandacht vraagt, een aspect dat in Kohlbrugge's oeuvre met grote frequentie naar voren komt.

De noodzaak

Kohlbrugge acht de samenhang tussen Godskennis en zelfkennis onopgeefbaar. Over de volgorde laat hij zich niet uit, wel over de verstrengeling. Zij gaan 'hand in hand', en waar zij niet samengaan, is één van beide gebrekkig ['mangelhaft'] en bedrieglijk. Men moet zichzelf kennen, om te ervaren wat eeuwige liefde en vrije genade is³. Het ontbreken van zelfkennis vindt hij een kenmerk van alle verworpenen⁴. Deze zelfkennis is niets anders dan zondekennis. Eén van zijn eerste in Elberfeld gehouden preken zet hij in met de retorische vraag: 'Wat is in het begin of de voortgang op de weg van het heil noodzakelijker dan de erkenning van de grootte van onze zonde, ellende en algehele onbekwaamheid om ons op enigerlei wijze zelf aan de gemeenschap met God te helpen, van Wie wij allen geheel en al afhankelijk zijn'⁵. Hij noemt dan vier motieven waarom de kennis der zonde onontbeerlijk is. Om te beginnen bevrijdt zij ons van veel bekommernissen, omdat zij ons ervan overtuigt dat al ons eigenmachtig streven vruchteloos is. Voorts leidt zij tot ootmoed voor het aangezicht van Hem 'Die bij een verootmoedigde Zijn genade groot maakt'. Verder leert deze 'ervaring van onze zonde en ellende', dat het alleen Gods genade is die ons bewaart. Tenslotte is zij daarom nodig, omdat wij anders de prijs van Christus' dierbaar bloed en de betekenis ['Umfang'] van Zijn plaatsbe-

¹ *Heidelberger*, 332 [59] - *A. Z.* 6, 338 -. Duitse tekst in Archief III B 10, 31. Zinsneden met dezelfde strekking komen bij herhaling voor, bijv. *S. A.* 11, 128 [52] en *Vijftal Leerredenen*, 36, waar Kohlbrugge nagenoeg dezelfde formulering gebruikt; *S. A.* 23, 273 [70], waar Kohlbrugge zegt dat men in de zondevergeving God het allerbeste kent.

² *Heidelberger*, 335 - *A. Z.* 6, 339 -

³ *Sechs Predigten*, 40f. [61].

⁴ *Id.*, 43.

⁵ *Drei Gastpredigten*, 21 [33] - *Tw.* 1-2, 25 -

kleding nooit op waarde weten te schatten⁶.

Wat Kohlbrugge de gemeente wil inscherpen, is dat het heil pure genade is. Ten-einde deze genade te profileren dringt hij aan op grondige zondekennis⁷. Wanneer duizendmaal tot ons gezegd wordt dat het niet goed met ons staat, gebeurt dat niet om ons te verdoemen, maar voor ons bestwil, 'opdat wij ophouden op eigen benen te staan, opdat wij komen te liggen in de armen van eeuwig erbarmen'⁸.

Nadrukkelijk distantieert Kohlbrugge zich van een zondekennis waarmee de mens iets wordt. Hoe noodzakelijk zij ook is, zij mag niet uitgroeien tot een waardevol bezit waarop men zich verheft en dat men etaleren kan voor God en medemens. Dat zou perversiteit zijn. In de zondekennis wordt men niet iets van waarde, maar belijdt men eigen waardeloosheid. Op mensen die vinden dat zij in de ellendekennis nog niet ver genoeg gevorderd zijn, reageert hij dan ook scherp: 'Alweer hoogmoed! Het gaat daarom, dat gij eenmaal aangenomen hebt dat gij louter niets zijt voor God'⁹. Hierbij komt het bepaald niet aan op een schuldbelijden waarbij men al zijn schanddadens aan anderen 'uitschudt', alsof het roemvolle wapenfeiten waren. Daarin is men in het Wuppertal weliswaar 'aardig bedreven' ['was man so nett versteht in diesem Thale'], maar echte zondekennis is dat men onder Gods heilig oordeel, 'zoals Hij dat velt in Romeinen 3', belijdt: "Die man ben ik"¹⁰. Zondekennis is het tegendeel van ieder triomfalisme.

De prioriteit

Zonder zondekennis kan Kohlbrugge zich de kennis aan het heil niet denken. De eerste schrede op de weg van het geestelijk leven is het gevoel van verlorenheid¹¹. Voordat iemand gelooft, wordt hij door de prediking van het Woord ervan overtuigd dat hij verloren is¹². Het Evangelie geldt arme zondaren¹³. Wie niet aan zichzelf twijfelt ['desperat wird'] gaat niet tot de ontfermende God en gaat niet door de deur¹⁴. Geen mens zal in waarheid verlangen geheel door de Heere Jezus verlost te zijn, tenzij hij zaligmakend overtuigd is van zijn algeheel bederf¹⁵.

De vraag dient zich aan of wij uit deze en dergelijke uitlatingen moeten opmaken, dat er volgens Kohlbrugge sprake is van een heilzame zondekennis vóór, dus buiten het geloof. Deze ongenueanceerde conclusie mag men naar ons inzicht niet trekken. Wij hoorden hem immers verklaren dat de overtuiging van onze verlorenheid door het *Woord* tot stand komt. Deze overtuiging is voor Kohlbrugge pertinent geloofs-overtuiging. Maar wat bedoelt hij dan als hij zo veelvuldig de prioriteit van de zondekennis onderstreept? Hij wil er niet mee zeggen dat zondekennis voorafgaat aan het geloof als zodanig, maar dat *in* het geloof de zondekennis voorafgaat aan de kennis van het heil. Het gaat om twee verschillende inhouden van het ene geloof.

⁶ Id., 21f. - *Tw. 1-2*, 25-27 -

⁷ *Heidelberger*, 440v. [71] - *Neun Predigten*, 35 -

⁸ *Johannes 3*, 66 [48].

⁹ *Heidelberger*, 79 [59] - *A. Z. 6*, 293 - . Duitse tekst in *Archief III B 12*, 3.

¹⁰ *Ib.* - *A. Z. 6*, *ib.* -

¹¹ *S. A. 10*, 57 [73], vgl. 215 [71]. Vgl. ook *Johannes 3*, 39 [48].

¹² *Johannes 3*, 82 [48].

¹³ *Sacharja*, 97 [47].

¹⁴ *Im Anfang*, 69 [50] - *Tw. 9-10*, 363 -

¹⁵ *Heidelberger*, 81 - *A. Z. 6*, 294 -

Deze solutie leiden wij af uit Kohlbrugge's eigen terminologie. Nu eens duidt hij inzonderheid de heilskennis aan als geloof, waaraan dan de overtuiging van verlorenheid voorafgaat¹⁶; dan weer gebruikt hij het woord geloof in de meer omvattende zin, namelijk als geloof dat waarachtig berouw en ongekunsteld bedenken van zijn zonden 'in zich sluit'¹⁷. Letterlijk zegt hij over de zondekennis: 'Het gaat erom, God te geloven'¹⁸.

Dat de zondekennis aan de heilskennis voorafgaat, motiveert Kohlbrugge vanuit de gedachte dat het heil niet toegankelijk is voor wie ongebroken is in eigen kracht. 'Wie kracht en wil en werken heeft, kan geen smaak vinden in ontferming'¹⁹. Daarom zijn de woorden Gods als de golven van de zee, die hard toeslaan om alle vlees in de diepte neer te werpen²⁰. Zo wordt de mens met zijn 'verdoemelijke toestand' bekend, opdat hij 'zijn waan aflegge van eigen deugd en gerechtigheid, en om zijne zaligheid waarachtig bekommerd worde'²¹. God bestookt de mens, om hem uit de verschansing van zijn eigengerechtigheid op te jagen naar het oord van verlegenheid. Wie in zo'n 'verlegenheid en zielsverlangen naar Christus heengaat', die houdt het voor betrouwbare waarheid, wanneer hij verneemt dat ieder die komt, niet zal worden uitgestoten²². Het zijn de voorafgaande overtuiging van zonde en het heilsvlerangen die het Woord als een werkelijk verlossend woord leren hoogschatten. Kohlbrugge gebruikt in dit verband de term toebereiding. Door 'een haak in zijn binnenste', dat wil zeggen door 'bittere nood, honger en dorst, een diep gevoel van dood en ellende' wordt een mens 'toebereid' om Gods Woord gaarne aan te nemen²³. Voordat iemand zich in de belofte van het Evangelie kan verheugen, moet er iets geschied zijn. 'Als ik van het Evangelie leer dat het een blijde boodschap is, dan moet ik ook behoefte hebben om het daarvoor te houden; dat moet een behoefte van de

¹⁶ Dit geloof geeft hij dan ook déze invulling, *Johannes 3*, 82: 'dat men zich met lichaam en ziel aan Christus toevertrouwt en bijgevolg een goede grond heeft dat men niet veroordeeld zal worden'.

¹⁷ *Anleitung*, 14.

¹⁸ *Heidelberger*, 80 - *A. Z.* 6, 293 - . Vgl. *Zwanzig*, 86 [46] - *Tw.* 1-2, 226 -

¹⁹ *Im Anfang*, 69 - *Tw.* 9-10, 363 - . Vgl. *Briefe-Wichelhaus*, 49: 'Alleen waar wij geheel verbrijzeld zijn, zoeken wij in waarheid God en wat van de ander is'. Wanneer G. Helbig in zijn inleiding op *Brieven-Helbig*, 8, schrijft dat bij Kohlbrugge niets te vinden is voor de zelfverzekerden en dat hij zich alleen wendt tot hen die krachteloos en gebroken neerliggen, is de bedoeling evident, maar de formulering niet correct. Bij Kohlbrugge is voor de ongebrokenen niets te vinden aan tróost. Maar dit betekent geenszins dat er voor hem niets te vinden zou zijn. Ook de zelfverzekerde 'worde het Woord der genade voorgehouden', maar dan zo, 'dat hem alles ontdekt worde', opdat hij erkenne dat 'zijn heiligheid ontuig' is en zijn vroomheid 'louter zelfbedrog' (*Over den vijftigsten Psalm*, 102).

²⁰ *Jona*, 82 [48].

²¹ *Leerrede H. Geest*, 22. Kohlbrugge voegt er op deze plaats aan toe dat de Heilige Geest de mens 'met het werkverbond' laat beginnen, opdat hij gekweld, zoals de Israëlieten onder de Egyptenaren, werkelijk zijn verlossing zal begeren. Vgl. *Licht 11*, 39 [48] - *Tw.* 5-6, 443 -, waar Kohlbrugge zegt dat God de offers, naar de Wet bevolen, niet hebben wil, maar ze bevolen heeft 'opdat de mens zich daarin stuk werke [zerarbeite], totdat hij, moe en mat en geheel verslagen, begint te roepen: "Ik kan niet meer, doe Gij het, Heere!", en hij dan eindelijk hore: "Wees getroost, Ik ben uw heil alleen. Ik heb alles voor u in gereedheid gebracht"'. Voor zover wij weten behoort deze nogal positieve benadering van een zekere wettische werkzaamheid tot de uitzonderingen in Kohlbrugge's oeuvre. Naast deze nevenlijn is de hoofdlijn, dat alle werkgerechtigheid als vlees en dode werken wordt gebrandmerkt. Zie bijv. *Der Verheiszene Christus*, 78 [48] - *Tw.* 7-8, 114 -. Betreffende Kohlbrugge's vermelding van het werkverbond merken wij op dat hij daarover verder zelden spreekt, en dat ons geen uitspraak bekend is waaruit zijn visie op dit leerstuk blijkt. Voor zijn gedachten over het genadeverbond verwijzen wij naar hoofdstuk IX, waarin zijn doopleer aan de orde komt.

²² *Johannes 3*, 82. Vgl. *Pfingst*, 39 [63] - *Feest*, 281 -, waar Kohlbrugge zegt dat de Geest arm maakt en verlangen in het hart ontsteekt naar de genade, zodat de mens met beide handen het heil aangrijpt. Vgl. ook *Johannes 3*, 8.

²³ *Heidelberger*, 307 [71] - *A. Z.* 6, 322 - .

ziel zijn'²⁴. Deze behoefte ontstaat, wanneer wij onze armoe ontdekken en 'een arme zondaar' worden. Als een vermogend man een paar rijksdaalders wordt beloofd, doet het hem niets, maar een armlastige verheugt er zich over ²⁵. Ontberen leert waarden.

De continuïteit

Zondebesef behoort niet alleen tot het eerste traject van het geloofsleven, maar strekt zich uit over het hele leven. Kohlbrugge is ervan overtuigd dat de Heilige Geest de mens 'voor en na' met zijn zonden bekend maakt ²⁶. De ontdekking aan de zonde beschouwt hij nooit als een gepasseerd station, maar veeleer als een telkens opnieuw voltrokken gebeuren. Het zondebesef is dus niet alleen aan te merken als voorbereiding, maar stellig ook als levenslange begeleiding van het geloof. Het is een essentieel en continu element van het geestelijk leven. Het "eerste stuk" van de Heidelbergse laat men volgens Kohlbrugge nooit achter zich. De prioriteit ervan is niet alleen chronologisch van aard, maar vooral elementair. Zelf zegt hij het met zoveel woorden: 'Wat is nu de aanvangsgrond of het elementaire stuk [der Anfangsgrund oder das Elementarstück], om het Woord te verstaan? Ik herhaal het, dat ik het niemand genoeg kan inscherpen dat hij zijn leven lang de bekende vraag en het bekende antwoord van de Heidelbergse Catechismus in zijn geest bewaart: "Waaruit kent gij uw ellende?" Antwoord: "Uit de Wet van God". Dan zal er bij hem de behoefte zijn naar waarheid, naar gerechtigheid en naar troost'²⁷. Deze continuïteit is wezenlijk en daarom normatief. Kohlbrugge aarzelt niet te zeggen: 'Als iemand mij van zijn bekering wil vertellen, en dag en uur van zijn wedergeboorte wil aangeven, en mij dan toch zegt dat dat hartelijk leedwezen over de zonde bij hem al lang heeft opgehouden, dan zeg ik hem dat hij zichzelf bedriegt. Dat is in het begin waar, o hoe waar!, maar een hartelijk leedwezen over de zonde blijft er ook het ganse leven door bestaan'²⁸. Al weet men ook sinds jaar en dag dat men gered is, toch houdt het innerlijk gevoel van verlorenheid niet op. Veeleer is 'dit gevoel' aanwezig: 'Jezus, Jezus! anders ben ik verloren [bin ich weg]! Alleen Zijn offer en Zijn bloed, anders is er niets'²⁹.

Ook in dit kader dient te worden onderstreept waar het Kohlbrugge om gaat. De permanente zondekennis is geen doel in zichzelf. Zij verdient geen geïsoleerde aandacht, laat staan dat zij zelfstandige waarde zou hebben en zou mogen worden gekoesterd. Zij dient slechts de Godskennis en geeft de kennis van Zijn genade diepgang. Zij blijft als belijdenis van onvermogen en onwaardigheid present en vormt het reliëf van de lof op de genade. Hij prijst diegene gelukkig die het van zichzelf 'met

²⁴ Heidelbergse, 172 - geen andere versie -

²⁵ Ib.

²⁶ Leerrede H. Geest, 22. Vgl. *Drei Gastpredigten*, 21 - Tw. 1-2, 25 -

²⁷ *Zwanzig*, 124 - Tw. 1-2, 293 -. Over de verhouding van de drie stukken in de Heidelbergse Catechismus zegt Kohlbrugge, *A. Z. 10*, 247, dat Gods kinderen 'steeds als bedelaars blijven aan de poort der genade'. 'Hij houdt hen in nood en dood, zodat zij het eerste en tweede deel van de Catechismus nooit kunnen vergeten, maar de drie delen steeds bij hen leven en elkaar afwisselen'.

²⁸ *De bekering tot God*, in W. Aalders en D. van Heyst, o.c., 261 ['74]. Er zit zelfs progressie en intensivering in het zondebesef. Wanneer men ouder wordt, 'ziet men het stof in hoeken en gaten waar onze jeugd niets ziet' (*Heidelbergse*, 37 ['59] - *Der einige Trost*, 40 -).

²⁹ *S. A. 10*, 58 ['73]. Vgl. *Kleiner Katechismus oder kurzgefasste Form der Lehre nach dem Heidelbergse Catechismus*, 26 (Fr. 58), waar Kohlbrugge verklaart dat de bekering (o.a.) bestaat in een 'steten Zerknirschung' voor God en een vasthouden aan Christus.

verbrijzeling' erkent, dat hij, aan zichzelf overgelaten, het geloof geen vijf minuten kan vasthouden, want juist die zal ophouden het bij zichzelf te zoeken en zal, zo berooid als hij is, God geloven³⁰. Kohlbrugge's interesse in het zondebesef ontspringt niet aan pessimisme en is evenmin antropologisch van aard, maar is van theologisch gehalte. Zondekennis maakt en houdt arm. Maar deze armoe is doelmatig. Want 'waar armoe is, daar is een bedelkind, en waar een bedelkind is, daar is een rijke Heere, Die geeft en niets verwijt'³¹. Om dit laatste is het Kohlbrugge te doen. 'Zo geweldig kan bij iemand de dorst naar genade niet zijn, als Hij (Christus) geweldig is in Zijn verlangen om de naar troost dorstenden in de wijnkelder te voeren'³².

De intensiteit

Zondekennis is een ingrijpende werkelijkheid. Zij is dit niet alleen in psychisch opzicht, omdat zij de diepste laag van de existentie raakt, maar zij is dat ook in theologisch opzicht, omdat de ontmaskerende werking van Woord en Geest zich richt op de wortel van het kwaad. Wij beginnen met dit laatste. Scherp kan Kohlbrugge uitvallen tegen boetelingen die in de trant van een 'algemene, zelfs heidense zedenleer' veel ophef maken over allerhande onstuimige hartstochten. 'Slaapt eens deze of gene hartstocht', terstond is het berouw verdwenen. Weinig echter tilt men aan wat het eigenlijke gewicht van de zonde uitmaakt, namelijk de gruwelijke weerstand tegen Gods genade en Christus' liefde, de eigenwaan en het ongelooft, waarin men steeds geneigd is om het "nochtans" van het scheppende Woord niet te geloven, maar het geloof te laten hangen van het voorhandene³³. De diepste kern van deze zonde van het ongelooft ziet Kohlbrugge niet gelegen in de afwijzing van het heil, maar in het verzet tegen de ontdekking. 'Ieder van ons wete dit: dat de zwaarste zonde daarin bestaat (...), dat wij geen zondaren zijn en blijven willen'³⁴. De zonde steekt niet zozeer achter het kwade, maar achter het goede. Zij vleit en prikkelt ons om het goede te doen en op die manier 'onze ellendige stand voor God te handhaven'³⁵. Zo blijft echter de 'Hauptsünde' - onze 'ongehoorzaamheid', ons 'verloren zijn' en ons 'Lossein von Gott' - verhuld³⁶. Maar het gaat er juist om dat die bodem van de zonde wordt blootgelegd en onderkend³⁷. Kohlbrugge's gedachten analyserend, valt te zeggen dat hij de Godsvervreemding van de gevallen mens aanmerkt als diens 'hoofdzonde' - waarmee hij dunkt ons de erfzonde bedoelt³⁸ -, en dat hij vervolgens de eigengerechtigheid de 'zwaarste zonde' noemt, omdat daarmee de hoofdzonde wordt gemaskeerd. In de zondekennis vindt een óntmaskering plaats.

Ook in psychisch opzicht draagt het zondebesef een radicaal karakter. Het wordt

³⁰ *Licht* 11, 39 [48] - *Tw.* 5-6, 443 -

³¹ *S. A.* 9, 211 [59].

³² *Oster*, 75 [49] - *Feest*, 148 -. Vgl. S. Gerssen, 'Ter inleiding', V, in *Feeststoffen*, vierde druk, die Kohlbrugge's prediking als volgt kenschetst; 'Waar de armoede het grootst is, daar trekt Zijn (Gods) liefde Hem het eerst naar toe'.

³³ *Die Herrlichkeit* II, 70f. [47] - *Tw.* 5-6, 70v. -. Vgl. id., 78 - *Tw.* id., 78 -

³⁴ *Licht* 8, 34 [48] - *Tw.* 5-6, 365 -

³⁵ *Römer* 7, 26, vgl. 32, 36f., 46f., inz. 35: 'Dat ik mij met het goede tooien wil, ontspringt louter aan mijn ideeën van heiligheid, die slechts een misgeboorte [Ausburt] zijn van mijn ongelooft jegens Zijn erbarmen en waarheid'.

³⁶ *Id.*, 31, 34.

³⁷ Een indrukwekkend getuigenis geeft Kohlbrugge hiervan in *Römer* 7, 48-51.

³⁸ Vgl. *Anleitung*, 10, waar Kohlbrugge zegt dat de daden van de zonden voor de oprechten de aanleiding vormen om zijn algehele, inwendige verdorvenheid te belijden.

diep existentieel ervaren. Kohlbrugge noemt het een verschrikkelijke ervaring, te ontdekken dat men zonder een verzoende God is. Al het goed van de wereld biedt dan geen soelaas, want 'de zonde moet uit het midden zijn weggedaan'³⁹; men ligt 'in de hel van zijn zonde en verlorenheid'⁴⁰. Dat hij hierbij denkt aan een ervarings-werkelijkheid, lijdt geen twijfel. Hij aarzelt niet om de gemeente naar die ervarings-plek van volstreekte verlorenheid heen te dringen: 'O, daar moet het heen: reddeloos verloren te zijn, opdat de mens van zijn kunnen, moeten en willen afstand gedaan hebbe en daaraan doodgevallen zij. Om in Gods rust zalig te leven en te sterven, hebben wij dus in de allereerste plaats nodig dat wij bij ervaring leren kennen, hoe wij alles, alles hebben bedorven; dat wij bij ervaring hebben leren kennen, dat wij nu zover gekomen zijn dat wij met geen gebed, met geen traan, geen zucht onszelf meer kunnen helpen en redden. Het is alles uit en voorbij'⁴¹.

In dit verband spreekt Kohlbrugge niet zelden over de affectieve dimensie van deze ervaring. De belijdenis van het ongeloof gaat met verbrijzeling gepaard ⁴². Waar God de mens leert dat hij een kind des doods is ['dasz er des Todes ist'], daar krijgt hij 'gevoel van zonde en schuld'. Dat is heel wat anders dan de vluchtige ontroering 'van die mensen die wanneer zij ziek worden, ook een weinig aan het sterven denken en beginnen te schreien'. Waar God de mens ontdekt, daar kan hij zich niet langer helpen met een uit het hoofd geleerde Catechismus, maar 'het wordt leven, het wordt werkzaam in het hart; men gevoelt zich een kind des doods, men gevoelt dat men goddeloos en vol van ongerechtigheid is'⁴³. Daar is en heeft de mens niets meer van waarde en ligt hij onder het schrikbarende gevoel van Gods toorn ⁴⁴.

Wij merken nog op dat Kohlbrugge voor zover wij weten nauwelijks aandacht heeft voor de zonde in collectieve zin, maar zoveel te meer voor de zonde in persoonlijke zin. Daarbij ligt het accent meer op het schuld karakter van de zonde dan op de macht ervan.

De Wet

Van onschatbaar gewicht voor de zondekennis acht Kohlbrugge Gods Wet. Th. Stiasny meent zelfs dat volgens Kohlbrugge de grondslag van alle ware theologie, alsmede de sleutel tot het verstaan van Gods Woord is gelegen in de erkenning van de Wet ⁴⁵. Inderdaad horen wij Kohlbrugge verzekeren, 'dat de sleutel tot het verstaan van de Schrift is gelegen in de erkenning van de Wet Gods'⁴⁶. De befaamd geworden preek over Romeinen 7:14 begint met de significante verklaring: 'Door de geheele H. Schrift henen wordt door de Evangelieprediking Gods Wet in hare onwrikbaarheid

³⁹ Tw. 7-8, 233 - geen Duitse versie -

⁴⁰ *Weihnachts*, 12 [47] - *Feest*, 13 -

⁴¹ *Heidelberger*, 83 - *A. Z.* 6, 298 -

⁴² *Licht* 11, 39 [48] - *Tw.* 5-6, 443 -

⁴³ *Heidelberger*, 225 - *S. A.* 18, 453 - *Vgl. S. A.* 10, 57 [73]; *id.*, 215 [71]; *De bekering tot God*, in o.c., 261 [74]; *Heidelberger*, 81 - *A. Z.* 6, 294 -

⁴⁴ *Johannes* 3, 8 [48]. *Vgl. S. A.* 5, 25 [74]; *Zwanzig*, 84 - *Tw.* 1-2, 224 -; *Jezus van Nazareth, onze toekomstige Rechter*, 18 [58].

⁴⁵ Stiasny, *Die Theologie Kohlbrüggens*, 16. J.H. Grolle, *De boodschap van Kohlbrugge nú !*, 12, valt hem hierin bij.

⁴⁶ *Zwanzig*, 123 - *Tw.* 1-2, 292v. -

bevestigd⁴⁷. De Wet is 'de zichtbare vertegenwoordiger [Vertreter] van God op aarde' en moet dus in hoge ere worden gehouden ⁴⁸. Wij stellen ons nu de vraag hoe hij deze betekenis van de Wet invult.

In een preek over Romeinen 5:9 ⁴⁹ staan paradoxaal naast elkaar de volgende twee uitspraken: 'God kan naar Zijn Wet niet anders dan tegen ons toornen'⁵⁰, en: 'God wil naar Zijn Wet niets anders dan dat wij van deze toorn behouden worden'⁵¹. Kohlbrugge hecht aan deze volgorde. Want wie in het behoud gelooft, 'die moet aller-eerst geloven dat er toorn is'⁵². Maar hoe kan God naar een en dezelfde Wet zowel vloek als zegen willen? Dat verklaart Kohlbrugge niet vanuit een dialectiek binnen Gods Wet, maar vanuit de aard van haar eis. Hij zegt namelijk: 'De Wet kan niet onvoorwaardelijk onze verdoeming willen, zij vordert slechts in zoverre onze verdoeming als datgene niet wordt vervuld wat de Wet naar haar innigste wezen rechtmatig heeft te eisen'⁵³. Zij beoogt heil, maar onder voorbehoud. De conditie is: vervulling van haar eis. Dat zij ons haar vloek oplegt, ligt niet in haar bedoeling. 'Het ligt niet aan de Wet, dat zij zo vreselijk dreigt; dat zij met een ijzeren staf en onverbid-delijke strengheid het commando voert, en hem met de vloek belaadt die niet blijft in al haar woorden om die te hebben gedaan'⁵⁴. Het is onze verkeerdheid die daaraan debet is. Deze verkeerdheid is van specifieke aard. Zij bestaat niet zozeer uit passiviteit jegens de Wet als wel uit een verkeerde activiteit. Dit is de hoofdlijn in Kohlbrugge's denken ⁵⁵. De kapitale vergissing die wij maken is de weigering om 'onze dood en algehele onbekwaamheid' te erkennen, en de aanmatiging om door de werken der Wet het verzoende leven te kunnen bereiken. 'Daarom gaan wij onder de toorn onze weg [einher]'⁵⁶.

Stellig gaf God Zijn Wet opdat wij ernaar zouden handelen ⁵⁷. Hij wil echter niet dat deze gehoorzaamheid product van menselijke creativiteit zal zijn, maar Hij 'wil het van de mens uit de volheid van Christus hebben', uit welke volheid Hij Zelf verschaft wat Hij gebiedt ⁵⁸. Maar juist hierop reageert de eigendunkelijke mens averechts. 'Wij behandelen de heilige Wet met dezelfde lichtzinnigheid, met dezelfde aanmatiging als

⁴⁷ *Leerrede over Romeinen 7:14*, 3 [33], bijgevoegd in *Hoogst belangrijke briefwisseling* - ook in *Tw. 1-2*, 47 -. De Duitse tekst in *Drei Gastpredigten*, 3. Vgl. *Auf dem Weg nach dem Himmel*, 37f., waar hij zegt dat het Evangelie niet de minste ruimte laat voor de gedachte dat Jezus de Wet opheft.

⁴⁸ *Die Lehre*, Fr. 159.

⁴⁹ "Veel meer dan, zijnde nu gerechtvaardigd door Zijn bloed, zullen wij door Hem behouden worden van de toorn".

⁵⁰ *Zwanzig*, 82 - *Tw. 1-2*, 222 -

⁵¹ *Id.*, 86 - *Tw. 1-2*, 226 -

⁵² *ib.* - *Tw. ib.* -

⁵³ *Id.*, 87f. - *Tw. 1-2*, 228 -

⁵⁴ *Römer 7*, 39.

⁵⁵ Er is ook een nevenlijn. Kohlbrugge kent namelijk tevens de laakbare reactie van een gemakzuchtige lijdelijkheid, die wordt verontschuldigd met een beroep op het menselijk onvermogen. Men leeft alsof 'er geen politie en geen raadhuys daarboven in de hemel is' en maakt zich van de Wet af met een "Ja maar, dat kan ik niet". Kohlbrugge maakt met zo'n excuus korte metten. 'Daar zal God veel naar vragen!' God maakte ons zo, dat wij Zijn Wet konden houden. Door eigen schuld hebben wij 'handen en voeten verbrand'. Heel wat anders zou het zijn wanneer het "Dat kan ik niet" uit een verbroken hart zou komen. Dát is de plek waar de Wet ons hebben wil (*Heidelberger*, 145 [58] - *A. Z.* 6, 347 -. Duitse tekst in *Archief III B 9*, 2). Vgl. *S. A. 11*, 260 [72]: 'De duivel maakt u wijs dat gij het niet kunt. Waar gij echter in waarheid ervaart dat gij het niet kunt, kom daar met uw zonden en omarm het Lam dat de zonden der wereld draagt, en zeg tot Hem: "Ik kan niet", en zie dan wat Hij kan en wat Hij doet'.

⁵⁶ *Id.*, 88 - *Tw. ib.* -

⁵⁷ *Die Lehre*, Fr. 137.

⁵⁸ *Id.*, Fr. 140, vgl. Fr. 138.

de kinderen Israëls, toen zij zeiden: "Alles wat de Heere heeft gesproken, zullen wij doen", terwijl wij niet indachtig zijn in welke dood wij liggen⁵⁹. Het is deze menselijke eigenmachtigheid waarover de Wet toornst en die zij ontmaskert als zonde en vlees. Kohlbrugge noemt Romeinen 7:14 in dit verband de hoofdsom van onze belijdenis aangaande Gods geboden: 'Wij weten dat de Wet geestelijk is; ik echter ben vleeselijk, verkocht onder de zonde'⁶⁰. Dat wij aan deze werkelijkheid ontdekten worden, daartoe dient de Wet⁶¹.

Er vindt dus een merkwaardige omslag plaats. Terwijl de Wet volstrekt wil gedaan zijn, velt zij het vonnis over alle doen van de gevallen mens. De reden daarvan is dat zijn bron niet deugt. Er is voor hem geen doen meer aan. Het is hem zelfs verboden. Wij zijn niet 'bevoegd om nog iets voor God te doen', en 'vroom te zijn'⁶². 'Gij zijt uit de dienst van God weg, puur weg [rein hinweg], in Adam; gij ligt voor Hem louter in ongenade in Adam. En nu, doe wat gij wilt, het hete goed of kwaad, het is alles misgegrepen [vergriffen]'. Hoewel Kohlbrugge hier de term erfzonde niet gebruikt, is deze het toch waarop hij kennelijk doelt. In 'de lendenen van Adam', schrijft hij in *Die Lehre des Heils*, is de mens de dood gestorven, dat wil zeggen buiten Gods gemeenschap geraakt⁶³. Inzake deze erfzonde besteedt Kohlbrugge naar ons weten weinig of geen aandacht aan de onderscheiding van erfschuld en erfsmet, maar legt hij het accent op de "status" die zij met zich meebrengt. Deze status is de dood. In Adam 'hebben wij ons handen en voeten afgesneden en de ogen uitgestoken'. 'In Adam zijn wij zo zeker de dood gestorven als allen die in het graf liggen. Dit hebben wij te weten, om zalig te leven'⁶⁴. De erfzonde is het dus die de mens de kracht en het recht ontnemt, om rechtstreeks, buiten het geloof in Christus om, de Wet te volbrengen. Men lope de Heere dan ook niet voor de voeten ['in die Quere'] met zijn doen, willen en moeten. Het enige dat God wil, is dat wij bekennen door en door goddeloos te zijn⁶⁵.

De kern van deze goddeloosheid ligt niet in morele mankementen, zoals 'onkuisheid en nog zo deze en gene zonde meer', maar daarin, dat de mens 'meent iets te kunnen en te moeten'⁶⁶. Opnieuw stuiten wij hier op de voor Kohlbrugge karakteristieke gedachte dat het zondaar-zijn van de mens zich bij uitstek manifesteert in diens eigengerechtigheid. Het is deze zonde waaraan God ons ontdekt. Zo peilt Hij ons tot op het gebeente ['bis auf 's tiefste Gebein']⁶⁷. Door Zijn Wet ontnemt Hij ons alle reden tot die ingewortelde arrogantie. 'God snijdt zo menigeen zijn heilige neus en oren af, en laat hem diep in de modder [Koth] vallen, opdat alle vlees ophoude met roemen (...)'⁶⁸. De Wet ontdekt zelfs met dodelijke afloop, zodat wij aan de Wet, aan

⁵⁹ Id., Fr. 141.

⁶⁰ Id., Fr. 135.

⁶¹ Id., Fr. 136.

⁶² *Heidelberg*, 76 ['59] - A. Z. 6, 292 -

⁶³ *Die Lehre*, Fr. 18f. Het is opmerkelijk dat ook hier de term erfzonde niet wordt gebezigd, hoewel de zaak wel is bedoeld. Hetzelfde geldt voor zijn uitleg van Psalm 51:7, in *Gott, sei mir gnädig!*, 24f. David is vanaf het eerste ogenblik van zijn leven 'geheel onbekwaam geweest voor Gods Wet'. 'David werpt zichzelf en zijn moeder met Adam op één hoop'. Even verderop zegt Kohlbrugge dat God wil, dat wij ons in het zondebesef met Adam in het paradijs bevinden, 'zoals wij daar meegegeten hebben van de boom'. Vgl. ook *Heidelberg*, 127v. Het lijkt erop dat Kohlbrugge de term erfzonde vermijdt en liever spreekt van zonde-in-Adam.

⁶⁴ *Heidelberg*, 76v. - A. Z. 6, ib. -

⁶⁵ Id., 77 - A. Z. 6, ib. -

⁶⁶ Id., 80 - A. Z. 6, 293 -

⁶⁷ Ib. - A. Z. 6, ib. -

⁶⁸ Id., 81 - A. Z. 6, 294 -

'ons eigen kunnen en moeten' gestorven zijn. 'Dus nu de rekening gemaakt en gesloten: om zalig te leven en te sterven zij de mens bankroet gegaan'⁶⁹. Hoe weinig het Kohlbrugge hierbij te doen is om een afstandelijke beschrijving en hoezeer hij ervan overtuigd is dat deze ontmaskering zich direct in de prediking wil voltrekken, blijkt wanneer hij bevelenderwijs uitroept: 'Blijf gij mij met uw handen van het orgel van mijn Christus af, gij hebt geen spelen geleerd. Blijf gij mij van Gods Wet af, gij zijt niet bevoegd om ook maar een tittel of jota te doen'⁷⁰. Zo smelt God de overmoed om tot ootmoed.

Het is dit ehech ten overstaan van de Wet dat winst oplevert. Wanneer wij namelijk 'wegzinken' voor de Wet, gebeurt het 'dat de barmhartigheid Gods in Christus Jezus over ons komt'⁷¹. En daar is de Wet tevreden. Zij neemt slechts Christus in ons aan⁷². Want zij is geestelijk, dat wil zeggen 'overeenkomstig de Heilige Geest [dem Geiste der Heiligkeit gemäsz]', dus van goddelijke komaf en kwaliteit. Zij vordert onvoorwaardelijke gehoorzaamheid, innige liefde, ongeveinsd geloof en onwankelbare hoop⁷³. Zij 'wil slechts Geest'. Daarom kan alleen 'een eeuwige Geest' haar vervullen⁷⁴. En deze Geest is de Geest van Christus⁷⁵, de Geest des geloofs. Met zijn zware accent op de geestelijkheid van de Wet wil Kohlbrugge niet haar concrete gebodskarakter spiritualistisch vervluchtigen, maar veeleer haar goddelijk gehalte onderstrepen en tevens aangeven langs welke weg het tot de gehoorzaamheid aan het gebod zal komen. Deze weg is: de door de Geest gewerkte geloofsgemeenschap met Christus. In Christus komt het tot het rechte zicht op de Wet en tot overeenstemming ermee. 'Naar de Geest des geloofs die in mij is, met de vreugde van Christus geloof ik: Gods Woord is alleen waarachtig, alleen Zijn Wet heeft gelijk, alleen Zijn Woord en het getuigenis van Jezus Christus bestaat voor immer, en dus moet het zijn: Uw wil geschiede op aarde zoals in de hemel'⁷⁶. Wij mensen hebben geen verstand van het wandelen in Gods geboden en misduiden de Wet in moralistische zin⁷⁷, maar de Geest maakt ons conform de Wet⁷⁸.

De Wet wil en zal dus gedaan zijn, maar juist opdat het tot de door haar geïntendeerde daad zal komen, maakt zij wat wij zouden kunnen noemen een omtrekkende beweging. Zij leert ons om te beginnen dat wij haar in eigen kracht volstrekt niet kunnen gehoorzamen⁷⁹. Dit laatste is ook in het geheel niet de bedoeling van de Wet. Zij wil ons niet tot werkgerechtigheid aansporen. Die veroordeelt zij juist. Toch gaat het haar om de daad der gehoorzaamheid. Maar deze komt slechts tot stand als Christus' genadegeschenk. Vandaar dat de Wet ons ontdekkend naar Hem uitdrijft.

⁶⁹ Ib. - A. Z. 6, ib. - Vgl. S. A. 15 (II), 771 ['51] - Tw. 11-12, 454 -

⁷⁰ Id., 79v. - A. Z. 6, 293 -

⁷¹ *Die Lehre*, Fr. 144.

⁷² *Römer* 7, 42. Kohlbrugge voegt eraan toe: 'Maar de halfslachtigheid [das Halbwesen] - half van Christus, half van de Wet - ontsteekt toorn en wakkert haar aan tot een eeuwige en verterende gloed'.

⁷³ *Römer* 7, 40. Vgl. 38: 'De Wet verlangt volkomenheid (...). Heel de mens zal naar Gods hart zijn; hart, gezindheid, neiging, begeerte zoals Gods hart; lichaam en ledematen zullen een volkomen man uitmaken voor het aangezicht Gods; een man wiens doen, handel en wandel, Gods doen en laten is'.

⁷⁴ Id., 43.

⁷⁵ Id., 51.

⁷⁶ Id., 91. Vgl. *Over den eersten Psalm*, 12v.

⁷⁷ *Die Lehre*, Fr. 146.

⁷⁸ Id., Fr. 145. Vgl. Fr. 147. Vgl. Th. J. Locher, *Noch perfectionisme noch antinomianisme*, 6.

⁷⁹ Id., Fr. 37.

Zij is een spiegel der zonde, opdat wij ons uitstrekken naar Christus, onze gerechtigheid, en aan Hem vasthouden⁸⁰. Door het geloof in Christus leren wij verstaan dat de eis van de Wet door Hem is vervuld en dat die in Zijn gemeenschap ook in ons tot vervulling komt. Wij zullen aanstonds zien dat Kohlbrugge dit dan opvat als belofte. Waar het ons op dit moment echter om gaat, is te onderstrepen dat men tot het zicht op dit heilskarakter van de Wet niet rechtstreeks komt. Men bereikt het via de omweg van de verootmoediging onder haar oordeel. Dat is een radicaal gebeuren. Kohlbrugge noemt het een overgang. Dat er 'belofte en gave (...) in deze geboden voor de zondaar ligt, zal deze slechts dan inzien, wanneer hij in de praktijk overgaat uit de schatplichtigheid [Botmäsizigkeit] van de Wet in de heerschappij van vrije genade'⁸¹. Deze overgang is een zaak van het hart. Daarbij ontstaat eerst een gevoel van verlorenheid⁸². Want het is, aldus Kohlbrugge, het ware geloof eigen, dat men Gods Wet om te beginnen niet anders kan opvatten dan als bevel. En onder dit inzicht 'komt de verootmoediging'. 'God wordt gelijk gegeven. Men veroordeelt zichzelf'⁸³. Maar dit gaat gepaard met de toevlucht tot Christus. Dan ontvangt men het juiste zicht op de Wet. Wanneer men zo tot het rechte verstaan komt, leest men in dezelfde Wet zowel zijn veroordeling als zijn redding⁸⁴. Kohlbrugge wil hiermee zeggen dat de Wet enerzijds het vonnis velt over onze eigenmachtigheid, maar anderzijds juist zo het veelbelovende heil in Christus te verstaan geeft, Die alle gerechtigheid vervulde.

Waar de 'rechte sleutel' van de zondekennis wordt gehanteerd, verstaat men Mozes als 'een zoet Evangelie'⁸⁵. Want deze zondekennis maakt om Christus verlegen en leert in Hem het doel [Zweck] van de Wet zien⁸⁶. Het is langs deze weg van zonde-ontdekking tot op Christus dat men het genadige beloftekarakter van de Wet gaat verstaan. Dan komt de ware aard van de Wet openbaar, namelijk dat zij 'eigenlijk [an und für sich] een vorm van het genadeverbond is', die, inclusief alle cultische verordeningen, het aan de mens die om genade verlegen is, op de meest troostrijke wijze te verstaan geeft wie en wat Christus is⁸⁷. Deze notie is voor Kohlbrugge niet minder kenmerkend dan de gedachte dat de Wet ons veroordeelt. Hij honoreert beide aspecten, maar aarzelt toch niet om het de diepste bedoeling van de Wet te noemen, dat wij van haar vloek worden bevrijd⁸⁸. Van grote betekenis acht hij de aanhef van de Wet: "Ik ben de Heere, uw God". Hierin ziet hij 'de sterkste uitgieting [Ergusz] van de ingewanden, de liefde en de barmhartigheid Gods'⁸⁹. In dit verband wijst hij nadrukkelijk op het verbondskader waarin de Wet is gegeven. De geboden zijn geen 'dreigende eisen', maar regel van Gods genadeverbond. In de aanhef van de Wet hoort Kohlbrugge: 'Volk, gij zult niet ongelukkig zijn, maar het goed hebben. Ik heb u tot Mijn volk verkoren, en als Uw God geef Ik u nu deze Tien Woorden als koninklijke

⁸⁰ Id., Fr. 155.

⁸¹ *Licht* 6, 9 [54].

⁸² Ib.

⁸³ *S. A.* 19, 200f. [56].

⁸⁴ Id., 204. Op de zelfveroordeling komen wij terug in het volgende hoofdstuk.

⁸⁵ *S. A.* 14, 21f. [61].

⁸⁶ *Zwanzig*, 91 - *Tw.* 1-2, 231 -

⁸⁷ Id., 197f. [46] - *Tw.* 1-2, 382v. -

⁸⁸ Id., 88 - *Tw.* 1-2, 228 -

⁸⁹ *Die Lehre*, Fr. 40. Vgl. Fr. 41. Het is Kohlbrugge niet ontgaan dat in de Wet vijfmaal het veelbelovende "de Heere, uw God" opklinkt (*Zwanzig*, 89 - *Tw.* 1-2, 229 -).

voorrechten⁹⁰. Heel de Wet is zo beschouwd trouwens het complete tegendeel van alles wat wettisch en dwangmatig is. Zij is weliswaar 'de volkomen uitdrukking van de wil van onze soevereine God', maar hoe menslievend is deze Soeverein! Hij gaf Zijn Wet opdat wij het hier op aarde goed zouden hebben en eenmaal in de hemel zouden komen. Als iemand vraagt wie God eigenlijk is, dan hoeft hij de Tien Geboden maar op te slaan, om Hem in al Zijn onuitsprekelijke goedheid te ontwaren. Elk woord van de Wet verkondigt ons luide: Aanschouw Gods goedheid ⁹¹.

Het lijdt voor Kohlbrugge geen twijfel dat de Wet, 'recht verstaan', bestaat 'in een reeks van beloften'. De imperatieven wil hij niet weergeven met 'gij moet' [sollst], maar met 'gij zult' [wirst]. Zij vormen geen bevel, maar een belofte. Een Wet die uit zulke beloften bestaat, kan het niet anders dan goed met ons voor hebben, namelijk dat wij in deze beloften gelukkig zullen zijn ⁹². Wat wij in dit kader echter onderstrepen, is dat dit inzicht niet ontstaat dan via de omtrekkende beweging van de verootmoediging. De eigenlijke, heilbrengende aard van de Wet komt eerst tegen de achtergrond van haar aanklagende werking aan het licht.

Wet en Evangelie

Wij hebben gezien dat voor Kohlbrugge aan het verlangen naar en het geloof in de vergeving voorafgaat de overtuiging van de zonde, en dat de Wet hierbij een niet weg te denken plaats inneemt. Onuitgesproken diende zich de verhouding van Wet en Evangelie al aan. Daarop gaan wij thans expliciet in.

Na het voorgaande kan het niet verbazen dat Kohlbrugge het Evangelie doorgaans laat volgen op de Wet. Telkens weer verklaart hij dat de mens eerst als schuldige door de Wet onder arrest wordt gesteld alvorens te worden bevrijd. Waar het eerste ontbreekt, komt het niet werkelijk tot het tweede. De 'korf vol levensbrood en levenswijn' wordt niet uitgereikt dan waar de zonde wordt gevoeld, erkend en betreurd als vergrijp tegen de allerhoogste Majesteit ⁹³. Hij knoopt hieraan de exclamatie vast, dat men 'heden ten dage' met zijn goddeloze, vuile handen in de korf van de genade grijpt 'zonder te belijden: "Ik heb gezondigd", zonder dat het parool [Losung] in het hart was: "Nee, nee! Gods Wet, die zal blijven staan!" ⁹⁴. Hoe komt het toch - vraagt hij - dat men vroeger zo vaak van waarachtige bekeringen hoorde? Waar komen die lieden vandaan, die enkelen nog? Hun aantal wordt echter kleiner en kleiner, ook in onze gemeente, de meesten liggen al op het kerkhof. Waar kwamen zij vandaan, die profeten en profetessen, die van Gods genade en erbarmen konden getuigen en het wisten: "Dat is goud en dat is valse munt"? Waren zij niet in de afgrond der verlorenheid geboren, terwijl zij wegzonken voor Gods Wet? Daaraan

⁹⁰ S. A. 8, 18f. [53]. Kohlbrugge voegt eraan toe: 'Blijft men hierbij als bij een genadeverbond waar God alleen heerst en regeert door Zijn levende Geest en almachtige genade, daar leidt Hij Zelf onze gang in deze geboden en naar deze voorrechten'.

⁹¹ *Die zehn Gebote, ein feuriges Gesetz*, 7 [51]. Ook in S. A. 15 (II), 766 - Tw. 11-12, 450 -

⁹² *Zwanzig*, 88 - Tw. 1-2, 228 -. Vgl. *Die Lehre*, Fr. 161, waar de Wet wordt omschreven als 'een keten van de trouwste beloften Gods en de heerlijkste handhaving zowel van de eer van God als van ons eigen geluk'.

⁹³ *Heidelberger*, 16 [59] - *Der einige Trost*, 13 -

⁹⁴ *Ib.* - *Der einige Trost*, 14 -

schort het heden ten dage. Er is thans geen achtung voor Gods Wet meer⁹⁵.

Kohlbrugge klaagt over de 'treurige gewoonte' uit zijn dagen, om iedere overtreding met de een of andere evangelische belofte 'toe te pleisteren', alsof God verplicht was elke zonde te vergeven zonder dat er een spoortje Godsvreze in het hart is. 'God de Heere verstaat het echter koninklijk zowel Zijn Wet te handhaven als genade uit te delen. Maar Hij deelt Zijn genadegaven slechts uit aan hen die het van Hem geleerd hebben om met Hem Zijn dierbare Wet te handhaven'⁹⁶. De wereld wil wel graag 'evangelisch' zijn, maar God wil Zijn Wet handhaven, en alleen wie voor Zijn Wet wegzinkt en zucht verloren te zijn, die zal het heil smaken⁹⁷. Hoeveel meer liefde zouden wij voor het Evangelie hebben, als wij een hart hadden dat acht gaf op Gods heilige Wet⁹⁸. De Wet laat zich niet in een doodkist [Sarg] werpen⁹⁹. Zolang de overtuiging ontbreekt, tegen Gods geboden te hebben gezondigd, stelt heel het christenzijn niets voor en gaat de mens met een gestolen troost verloren¹⁰⁰. Als men het Evangelie opslaat, moet men 'in het ziekenhuis liggen; alleen daar is het Evangelie te gebruiken en nergens anders'¹⁰¹.

Het zicht op de Gekruisigde, Die onze vloek wilde dragen, komt slechts vrij wanneer de vloek van de Wet het hart binnendringt. 'Zolang wij daarheen gaan als fatsoenlijke lieden [ehrlische Leute], zolang verstaan wij er niets van. Maar wanneer de geestelijke politie ons arresteert en overtuigt', worden wij een vloek, een afschuw ['Scheusal'] voor God en roepen wij: "Wo soll ich fliehen hin?"¹⁰² Kohlbrugge wenst diegene geluk bij wie de donderende stem van de Wet zo in de oren klinkt, dat hij daaronder een kind des doods is geworden¹⁰³. Het is vanwege deze onmisbare betekenis der Wet dat Kohlbrugge zijn gemeente 'bidt', haar in hoge ere te houden, 'want voorwaar, niemand komt van Sinai op Golgotha, tenzij door waarachtige boete, door de Wet verootmoedigd'¹⁰⁴.

Tot nu toe lijkt Kohlbrugge's conceptie rechtlijnig en eenvoudig: de Wet gaat voorop, het Evangelie volgt. Toch is hiermee niet alles gezegd. De zaak ligt beweeglijker. Instructief om Kohlbrugge's spanningsvolle benadering op het spoor te komen, is een preek over het tiende gebod. Aanvankelijk treffen wij ook hier het zojuist genoemde patroon aan. Hij scherpt zijn visie zelfs aan, door ronduit te verklaren dat hij met de prediking van het kruis niet vooruit kan ['voran kann'], voordat hij het allen opnieuw heeft ontvouwd hoe arm en verloren zij zijn in zichzelf. Wat men nodig heeft, is

⁹⁵ Id., 15 - *Der einige Trost*, 13 - Zo ook in *S. A. 15 (I)*, 104 [51]: 'Uw vaders en moeders zijn niet zo gemakkelijk tot het geloof gekomen als gij; ook ik zelf ben er niet zo gemakkelijk toe gekomen als velen van u'. De Tien Woorden worden verworpen, terwijl de mensen er maar trots op los stappen ['einherstolzieren'] met een gestolen Evangelie, 'ook in deze gemeente'.

⁹⁶ Id., 129 - *Schriftverklaringen*, no. 301-304 -

⁹⁷ *Stijshütte I*, 7 [56] - *Tabernakel*, 3 - Vgl. *S. A. 5*, 26 [74].

⁹⁸ *Zwanzig*, 84 [46] - *Tw. 1-2*, 225 -

⁹⁹ *Der verheiszene Christus*, 31 [49] - *Tw. 9-10*, 252 -

¹⁰⁰ *Heidelberger*, 399 - geen andere versie beschikbaar - Vgl. *Der verheiszene Christus*, 31 [49] - *Tw. 9-10*, 252 -

¹⁰¹ *S. A. 14*, 291 [57].

¹⁰² *Heidelberger*, 219 [58] - *S. A. 15 (I)*, 258 - De dichtregel is ontleend aan een lied van Johann Heermann (1585-1647). Het lied was Kohlbrugge kennelijk lief, want hij haalt het nogal eens aan. Zie voor Kohlbrugge's vóórkeur voor de psalmen, maar waardering van gezangen - ook in de eredienst -, C. Honders, *Liturgie. Barsten en breuken*, 90v. Vgl. van dezelfde, 'Het Reveil en het lied. Een eerste verkenning', in J. van den Berg e.a. (red.), *Aspecten van het Reveil*, 120-122.

¹⁰³ *Der verheiszene Christus*, 30 - *Tw. 9-10*, 252 -

¹⁰⁴ *Heidelberger*, 376 - geen andere versie beschikbaar -

zondekennis, en die is uit de Wet ¹⁰⁵. Wat baat heel het geloof in het Evangelie, als er niet deze kennis der zonde aanwezig is, die de mens 'goddelijk bedroefd maakt, zo bedroefd, dat hij met zijn zonde voor God verschijnt'¹⁰⁶. Daarom blijve de Wet gehandhaafd. Anders is er maar 'een ziekelijk geloof, onder louter zelfbehagen'. Waar echter een waarachtige boete wordt gekend, daar komt het tot het gezonde geloof. En zo alleen vertoeven wij met vrucht op Golgotha ¹⁰⁷. Het is buiten kijf dat Kohlbrugge ook hier de Wet de weg laat banen voor het Evangelie.

Toch zouden wij een simplificatie begaan door te stellen dat Kohlbrugge's visie zich laat brengen op de schematische formule: de Wet vonnist, vervolgens spreekt het Evangelie vrij. De scopus van Kohlbrugge's gevoelen is naar ons inzicht namelijk niet gelegen in de volgorde Wet-Evangelie, maar in die van zondekennis-verlossingskennis. Terwijl hij aan de verlossingskennis altijd de zondekennis vooraf ziet gaan, weet hij dat het vonnis van de Wet zowel voor als in het Evangelie klinkt. In het verloop van onderhavige preek treedt dit op een gegeven moment terloops, maar ondubbelzinnig aan de dag. Kohlbrugge zegt dan namelijk dat hij de gemeente de komende weken - het is lijdenstijd - de heerlijkheid van Jezus zal voorhouden, Die als het Lam Gods werd geslacht en verbrand in de vlam van Gods toorn op het altaar van Golgotha ¹⁰⁸. Evangelie bij uitstek! Hierop roept hij de gemeente op om voor déze heerlijkheid en toorn gloed, op Golgotha geopenbaard, weg te zinken in waarachtige verbrijzeling. Aan zijn bedoeling valt niet te twijfelen. Het Kruisevangelie velt het oordeel, en wie de Gekruisigde aanschouwt, verneemt de vloek der Wet. 'Wanneer wij op Golgotha, wanneer wij aan de voet van het kruis vergaan [hinschwinden] voor Gods rechtvaardig gericht, wegzinken voor Zijn heilige Wet als onheiligen (...), dan, en dan alleen, zal de Geest van Christus (...) het bloed van het Lam op uw hart sprengen'¹⁰⁹.

Klaarblijkelijk hoort Kohlbrugge de aanklacht van de Wet niet alleen op Horeb weerklinken, maar ook op Golgotha. Dit betekent in het kader van ons thema, dat de kennis van de zonde mede door het Evangelie wordt bemiddeld. Ook de prediking van Christus' gerechtigheid werpt ons overhoop ¹¹⁰. Het is zelfs zo dat het Wetsoordeel in het Kruisevangelie niet slechts wordt herhaald, maar verhevigd. Want wij horen Kohlbrugge op de vraag wat ons veroordeelt, antwoorden: 'Dat doet Gods Wet, en als Gods Wet het doet, dan doet het kruis het nog meer'¹¹¹. Niet alleen het kruis, maar ook de kribbe heeft deze verootmoedigende functie. Tot de erkenning, een mens - en niets meer - te zijn, komt men wél zo goed bij de kribbe als bij de Wet ['noch einmal so gut an der Krippe als bei dem Gesetz']¹¹². In de ontmoeting met Christus in

¹⁰⁵ S. A. 11, 2 [51] - Tw. 11-12, 366 -

¹⁰⁶ Ib. - Tw. 11-12, 365v. -

¹⁰⁷ Id., 2f. - Tw. 11-12, 366v. -. Ofschoon het W. Kreck, o.c., 6-15, toe te stemmen is dat de samenhang van Wet en Evangelie voor Kohlbrugge van wezenlijke betekenis is, zijn wij van mening dat hij onvoldoende aandacht schenkt aan diens nadrukkelijke verklaring, dat het Evangelie slechts daar heilzaam wordt vernomen waar het eigen geluid en gelijk van de Wet wordt verstaan.

¹⁰⁸ Id., 17 - Tw. 11-12, 381 -

¹⁰⁹ Id., 17f. - Tw. 11-12, ib. -. Vgl. *Die Herrlichkeit II*, 67 [47] - Tw. 5-6, 67 -, waar Kohlbrugge weliswaar niet specifiek van het Kruisevangelie, maar van 'het lieve Evangelie' als zodanig zegt, dat het ons onderricht en het zo ver laat komen, dat niets dan dood overblijft, opdat Christus' leven openbaar zal worden. 'Dan zullen wij eerst recht weten wat onze zonde is, en wat daartegenover Zijn genade is'.

¹¹⁰ *Johannes 3*, 65f. [48].

¹¹¹ *Heidelberger*, 80v. - A. Z. 6, 293 -

¹¹² *Weihnachts*, 52 [47] - *Feest*, 55 -

het Evangelie wordt de mens 'het meest tot een arme zondaar gemaakt'¹¹³.

Dat het Evangelie in dit opzicht de Wet overtreft, motiveert Kohlbrugge met de gedachte dat wij in het hart van het Evangelie zien wat onze Wetsovertreding heeft tweeweggebracht. 'Wij hebben het met onze zonden veroorzaakt dat onze lieve Heere Christus Zich voor ons heeft laten verbranden'¹¹⁴. Zo komt de laatste ernst van de vloek der Wet schrijnend en voluit aan het licht. Het is om deze reden dat Kohlbrugge vindt, dat onze zonden 'eerst recht' ontdekt worden in de school van Christus' lijden¹¹⁵. Zonder op Christus' lijden en genoegdoening te zien, kan niemand een verbroken geest hebben¹¹⁶. Wij hebben de lijdensgeschiedenis zo te overdenken, 'dat wij daarvan geen enkele trek lezen zonder ons van harte te schamen en van schaamte en schande de mond niet open te doen (Ezech. 16:36), omdat wij het zijn geweest die Hem met onze goddeloze beweringen van onze eigen vroomheid al dit lijden hebben veroorzaakt'¹¹⁷. Rond het kruis komt de onderste steen boven. Daar wordt de bodem zichtbaar van ons diep bederf, en niet minder de afgrond van Gods oordeel.

De dominante rol van het Evangelie in de ontdekking aan de zonde komt inzonderheid ook naar voren wanneer Kohlbrugge niet de weg tót, maar die vanuit de heilskennis op het oog heeft. Tijdens de omgang met Christus in het Evangelie treedt Zijn liefde onweerstaanbaar op ons toe. Het is deze liefde die tot hartgrondig schuldbesef brengt. Het is immers geen vleiende liefde. Christus is een 'goede, getrouwe Heelmeester', Die 'geen stinkende wonden wil'. Daarom 'snijdt Hij diep in en vat Hij met het mes het kwaad bij de wortel aan'¹¹⁸. Onder Zijn liefdevol bewind is sprake van een toename van de zondekennis. Hoe meer wij de liefde van Christus aan onszelf ervaren, des te meer worden wij bedroefd en verslagen, tegen zulk een liefde gezondigd te hebben¹¹⁹. Bij uitstek in dit verband komt aan de dag dat het zondebesef levenslang geen verleden tijd wordt. Het wordt namelijk 'een blijvend gevoel' in ons, wanneer wij door de Zon der gerechtigheid worden bestraald¹²⁰. Zo blijkt Kohlbrugge niet alleen te weten van de zondekennis die aan de verlossingskennis voorafgaat, maar ook van een zondekennis die op de verlossingskennis volgt¹²¹. Hij kan zelfs zeggen dat wij eerst wanneer ons hart in Christus rust gevonden heeft, leren verstaan wat voor ongehoorzame mensen wij zijn¹²².

Juist wie met Christus' Woord en liefde ervaringen opdoet wordt verbrijzeld, en

¹¹³ S. A. 15 (I), 117 ['51] - Tw. 11-12, 359 -

¹¹⁴ Ib. - Tw., ib. -

¹¹⁵ Passions II, 10 ['48] - Lijdens, 130 -

¹¹⁶ Gott, sei mir gnädig!, 65 - ook in S. A. 17, 461 -. Vgl. Brieven-Böhl, 56: '... gij zit u zelve in den weg, en zondert uwe ellende af van het kruis Christi, en zucht uit nood van de wet'.

¹¹⁷ Zwanzig, 293 - Tw. 1-2, 519 -. Vgl. Pfingst, 68 ['51] - Feest, 311 v. -: 'Dat Hij naar het zichtbare zo geheel geen statuur heeft, dat Hij de doornenkroon draagt, dat het bloed Hem uit zeven wonden neerwaarts stroomt, dat Hij daar hangt aan het schandhout, het hoofd gebogen, het lichaam verscheurd, bleek en dood - zoals geschreven staat: Rood en blank is mijn Vriend - : dat zijn mijn zonden die Hem zo geteisterd hebben, dat is mijn ellende, mijn grondeloos verderf dat Hem zo gemarteld heeft'.

¹¹⁸ Oster, 45 ['48] - Feest, 116 -

¹¹⁹ Gott, sei mir gnädig!, 27 ['50] - ook in S. A. 17, 415 -

¹²⁰ Licht 6, 9 ['54].

¹²¹ Bij herhaling beroept Kohlbrugge zich in dit verband op Ez. 16:36 ('Opdat gij het gedachtig zijt en u schaamt en niet meer uw mond opent, vanwege uw schande, wanneer Ik voor u verzoening zal doen over al hetgeen gij gedaan hebt'), bijv. Zwanzig, 293 - Tw. 1-2, 519 -; Licht 8, 43 - Tw. 5-6, 376-; Gott, sei mir gnädig!, 46 - S. A. 17, 438 -

¹²² S. A. 10, 113 ['74]. Zo ook Lobet I, 51f. ['57]: '(...) zij vangen eerst recht aan arme zondaren te zijn, nadat Hij hen verkwikt heeft'.

deze verbrijzeling is geloof¹²³. Hierbij staat Petrus model, die zijn Meester verloochende. De haan hoorde hij kraaien. En hij weende bitter. Maar niet het hanegekraai verbrak zijn hart. De haan moet men wel horen kraaien - zegt Kohlbrugge -, maar komt de blik des Heeren daarbij, 'ziedaar, dan is voor een mens bliksemsnel van stuk tot stuk opengelegd wat hij gedaan heeft'¹²⁴. Wat doet dan Jezus' blik? Niet wat de Farizeeër doet, die met de donder van de Wet aankomt en eerst allerlei boetedoeningen voorschrijft. Jezus' oogopslag 'was zacht, zeer zacht, vrede uitstralend - Petrus, Petrus! -, genade schenkend. Dat is het ook, wat Petrus het hart zo heeft gebroken, dat hij naar buiten ging, zijn hoofd bedekte en bitter weende'¹²⁵. Het is de liefde van Christus, die het weerbarstigste hart weet te breken. 'Moest ik - verklaart Kohlbrugge - de lijdensgeschiedenis in twee woorden weergeven, dan zou ik haar noemen: de geschiedenis van één die hardnekkig zondigt, die alleen door de hardnekkigste liefde gered werd'¹²⁶.

Toch zouden wij Kohlbrugge geen recht doen als wij inzake de zondekennis de beslissende betekenis van Christus beperkten tot de voortgang van het geloofsleven. Verstaan wij Kohlbrugge goed, dan is hij veeleer van oordeel dat de Wet reeds vanaf de aanvang eerst dan recht insnijdt wanneer zij wordt gehanteerd door Christus. Met zoveel woorden zegt hij dat de overtuiging der zonde niet wordt verricht door 'de Wet der werken', maar door 'Christus, God de Heere, het Evangelie'¹²⁷. Elders stelt hij dat men van zonde overtuigd wordt in het licht van Gods Wet en van Christus' genade¹²⁸. Het licht van de Wet is kennelijk ontoereikend. Ontbreekt het licht van het Evangelie, dan verstaan wij de Wet slechts als een 'Wet der werken' die tot zelfwerkzaamheid aanspoort. De Wet ontleent haar ontdekkende werking aan het licht van Christus' genade. Op de keper beschouwd is het niet de Wet op zich die de zonde ontdekt. Het is Christus in het Evangelie van Zijn genade, Die dit - door middel van de Wet - verricht. In deze zin zullen wij Kohlbrugge hebben te interpreteren wanneer hij in een iets andere formulering zegt, dat het bedroefd-zijn naar God gewerkt wordt door de genade, en dat de genade dit doet 'deels door de Wet, deels door het Evangelie'¹²⁹. Wat hij hiermee dunkt ons bedoelt te zeggen, is dat Christus' genade het hart verbreekt door de tweeledigheid van Wet en Evangelie, in die zin dat de aanklacht van de Wet tot haar diepste ernst komt door het Evangelie. De tweehed van Wet en Evangelie vindt haar eenheid en samenhang in Christus.

Het is vanwege deze superioriteit van Christus en het Evangelie dat Kohlbrugge, wanneer de Wet van het Evangelie wordt geïsoleerd en tot een commando verwordt, tot sterk misprijzende uitspraken over de Wet kan komen. In Christus zijn wij vrijgemaakt van de Wet, verlost van haar harde eis en gestrengte vloek. Wij zijn nu van een Ander geworden, en 'wat van de vorige man was - hetzij dan vroomheid of heiligheid of wát ook tot de Wet behoort - kunnen wij even weinig gebruiken als volwassenen hun kinderschoenen'. In Christus' dood zijn wij voor de Wet een lijk geworden, en - zegt Kohlbrugge dan, in overeenstemming met de door hem gebruikte

¹²³ *Passions II*, 39 [47] - *Lijdens*, 162 -

¹²⁴ *Ib.* - *Lijdens*, *ib.* -

¹²⁵ *Id.*, 39f. - *Lijdens*, 162v. -

¹²⁶ *Passions I*, 13 [47] - *Lijdens*, 14 -

¹²⁷ *S. A. 2*, 5f. [54].

¹²⁸ *Licht 8*, 43 [48] - *Tw. 5-6*, 376 -

¹²⁹ *Gott, sei mir gnädig!*, 26 [50] - ook in *S. A. 17*, 414 -

(Griekse) tekstoverlevering van Rom. 7:6 - de Wet is 'ons een lijk, dat wij rechtmatig begraven hebben'¹³⁰. Wat hij hiermee op het oog heeft is niets anders dan een geperverteerd Wetsverstaan. Pervertering vindt daar plaats waar de Wet van Christus wordt geabstraheerd. Wanneer wij Christus echter hebben, komt de Wet ten volle tot haar recht. Want van Hem, ons Hoofd, stroomt genade voor genade neer op Zijn leden, zodat het ons aan geen deugd ontbreekt ¹³¹.

Wij komen tot een afronding van deze paragraaf. Kohlbrugge's denkbeelden over Wet en Evangelie vertonen een onmiskenbare spanning. Twee lijnen laten zich traceren. De ene lijn is deze, dat de zondekennis ontstaat onder de vloek van de Wet en dat niemand Golgotha bereikt zonder eerst door de Wet te zijn verootmoedigd. De tweede lijn is, dat de zondekennis wordt verwekt door Christus' genade door middel van Wet en Evangelie, en dat pas op Golgotha het hart verbroken wordt door de blik op de Gekruisigde. Op de eerste lijn vigeert de volgorde Wet-Evangelie, op de tweede die van Evangelie-Wet. Kohlbrugge geeft er geen blijk van, deze spanning te willen opheffen.

Het mag ons niet ontgaan dat het op beide lijnen om de zonde-ontdekking gaat. Of nu de Wet voorop gaat of het Evangelie, in ieder geval gaat aan de verlossingskennis de zondekennis vooraf. Om tot deze zondekennis te voeren, werken Wet en Evangelie samen. Gaat de Wet voorop, dan is het toch het Evangelie waardoor de zondekennis eerst recht haar diepgang krijgt. Gaat het Evangelie voorop, dan is het toch het Wetsoordeel dat daarin wordt uitgezegd. Niet hun volgorde is relevant, maar hun samenhang. Beide flankeren en kwalificeren elkaar. Aan deze vervlechting van onderscheidenheid en onafscheidelijkheid hecht Kohlbrugge sterk. Wanneer Wet en Evangelie van elkaar geïsoleerd worden, komt het niet tot de rechte zondekennis. 'Het vlees heeft een Wet lief zonder het Evangelie, om in zelfpijniging en boetedoeningen de zonde te voeden, en het heeft een Evangelie lief zonder de Wet, om zich in allerlei huichelarij van ongerechtigheid en onboetvaardigheid te vleien met de genade' ¹³². Het Evangelie staat daarom permanent tegen het reliëf van de Wet, terwijl evenzeer het omgekeerde geldt. Het Evangelie grenst het zondebesef af tegen een verwettelijkt moralisme. De Wet bewaart voor een ordinair opportunisme. 'Waar de apostelen het Evangelie handhaven, daar handhaven zij de Wet, en waar zij de Wet handhaven, daar handhaven zij het Evangelie'¹³³. Het Evangelie handhaven zij, omdat zij de heiligheid van het eeuwigblijvende van de Wet erkennen, en de Wet handhaven zij, opdat wij uit ons zelfvertrouwen worden wakker geschud en waarsichtig in het Evangelie zullen gevonden zijn, om daarin alles te hebben wat aan de Wet beantwoordt ¹³⁴.

Ofschoon het Evangelie daarin zijn superioriteit bewijst dat het geeft wat de Wet niet geven kan, namelijk de opheffing van de vloek der Wet ¹³⁵, articuleert het toch, juist opdat deze opheffing werkelijk als een bevrijdend wonder zal ervaren zijn, het vonnis van de Wet. Het Evangelie zoekt de mens zoals deze door de Wet is gekwalificeerd, namelijk als zondaar. Daarom is het - zo verklaart Kohlbrugge - dat de

¹³⁰ *Drei Gastpredigten*, 7 [33] - *Tw.* 1-2, 53v. - Vgl. *Römer* 7, 8f.f.; *Die Lehre*, Fr. 156f. Zie Th.J. Locher, o.c., 68.

¹³¹ *Id.*, 17f. - *Tw.* 1-2, 66 -

¹³² *Passions II*, 12 [48] - *Lijdens*, 133 -

¹³³ *Tw.* 3-4, 274 [47] - Duitse handgeschreven tekst in Archief III B 10 -

¹³⁴ *Id.*, 275.

¹³⁵ *Ib.*

prediking van het Evangelie gepaard gaat met zo'n nadrukkelijke handhaving van de Wet 136. Het Evangelie is niet in tegenspraak met de Wet, maar vormt er veeleer de intensivering van. Het is vervolgens ook meer dan dat. Het behelst het antwoord op de beslissende kwestie die de Wet in Gods geding met de mens aan diens hart legt. Ten aanzien van de zondekennis corresponderen Wet en Evangelie in die zin, dat de toornende, maar in Christus genadige God door middel van beide de zondaar brengt tot de erkenning van eigen ehech, opdat genade genáde zal zijn. In zowel Wet als Evangelie wordt Gods gelijk aangezegd, tegenover het menselijk ongelijk.

Wet en Evangelie zijn in Kohlbrugge's theologie als correlaat te beschouwen, in die zin dat het verlossend Evangeliewoord slechts in het licht van Gods toornende Wetsoordeel zijn zin en waarde in het hart ontvangt, en dat het tuchtigend Wetswoord slechts in het licht van het Evangelie tot op zijn laatste gestrengheid valt te verstaan. Als wij het goed zien is het in Kohlbrugge's geest om aangaande de zondekennis te stellen, dat het draait om het Evangelie, maar dat het gaat om de Wet. Dat wil zeggen dat het gaat om het gelijk van de Wet, maar dat het het Evangelie is dat de erkenning van dit gelijk tweebrengt.

Samenvatting

Over de zondekennis spreekt Kohlbrugge met opmerkelijke frequentie. Zij wordt intensief ervaren en vormt een wezenlijke component van het geloofsleven. Haar prioriteit is meer van elementaire dan van louter chronologische aard. Hoewel zij voorbereiding heet tot de heilskennis, kan zij niet worden aangemerkt als voorbereiding tot het geloof als zodanig, laat staan dat zij slechts tot de beginfase van het geestelijk leven zou behoren. Zij is beginsel, blijvende grondtrek van het geloof, niet een voorstadium. Het zondebesef onderstreept van het begin tot het eind het puur genadige karakter van het heil. Daarom is iedere zelfverheffing op grond van zondekennis pervertering.

De functie van de Wet is voor de zondekennis van vitaal belang. Toch is het Evangelie beslissend, in die zin dat het kruis van Christus het Wetsoordeel onthult tot op de laatste ernst. Het is de Geest van Christus Die de moralistische Wetsinterpretatie die ons eigen is, in haar voosheid ontmaskert, door ons van de geestelijkheid en het gelijk van de Wet te overtuigen. Via deze omtrekkende beweging komt het tot verootmoediging en tot het rechte verstaan van de Wet als spiegel der zonde en spoorslag naar Christus, in Wiens geloofsgemeenschap wij met de Wet in overeenstemming zijn. In Christus zijn Gods geboden evenzovele beloften. Ofschoon het Evangelie superieur is aan de Wet omdat het kan geven wat de Wet niet geven kan - bevrijding -, zijn Wet en Evangelie ten aanzien van de zondekennis eensgezind. Kohlbrugge hecht pertinent aan de onafscheidelijkheid van Wet en Evangelie.

¹³⁶ *Predigt über Galaten 5, Vers 24, 4* [47] - *Tw. 5-6, 4v.* -

2. Kohlbrugge's visie in het licht van de Reformatie

2.a. Luther

Wanneer Kohlbrugge de ware Godskennis definieert als kennis aan de vergevende God en alle andere theologie ijdelheid noemt, sluit hij zich nauw aan bij Luther, die het eigenlijke thema van de theologie omschrijft als de in zonde schuldige en verloren mens en de rechtvaardigende God en Heiland van deze zondaar. Wat buiten dit onderwerp in de theologie wordt gezocht en gedisputeerd, noemt hij dwaling en gif¹³⁷. *God kennen* gaat onlosmakelijk gepaard met *zichzelf kennen* als zondaar, en andersom. Enerzijds heeft de Godskennis hierbij het primaat, omdat de mens zichzelf pas als zondaar ziet in het licht van Gods openbaring. Anderzijds kwalificeert de zelfkennis de Godskennis, omdat wij God pas als Redder waarderen in het licht van eigen verlorenheid¹³⁸. P. Althaus noemt het 'ein entscheidendes Anliegen' van Luthers theologie, 'dasz die Grösze und Schwere der Sünde nicht verkleinert und verharmlost werde'¹³⁹. De zonde groot maken en de genade prijzen, 'das hängt unlöslich aneinander'¹⁴⁰. Zondekennis is voor Luther niet minder noodzakelijk dan voor Kohlbrugge. Slechts de verootmoedigen en verslagenen leren God in Zijn ware wezen, in Zijn genade en erbarmen, kennen¹⁴¹. Zal het echte karakter van de genade gehandhaafd blijven, dan is het onontbeerlijk dat de mens haar ook echt als een onwaardige ontvangt¹⁴². Ook Luther denkt hierbij niet aan een voorbijgaande fase, maar aan een *continu* herhaald gebeuren¹⁴³. Frappant is dat ook hij wijst op de onwil van de mens om zondaar voor God te zijn. Kohlbrugge noemt dit de zwaarste zonde. Luther spreekt van 's mensen aanmatigende grondstemming voor God. 'Das ist der oberste Grundsatz des Teufels und der Welt von Anfang an: Wir wollen nicht als Uebeltäter erscheinen'¹⁴⁴.

Evenzeer worden wij aan Kohlbrugge herinnerd wanneer Luther de strikte noodzaak van de verootmoediging onder de zondekennis meteen combineert met de ontkenning van ieder meritoriaal karakter ervan. De *humilitas* (ootmoed) is wel onmisbaar, maar vormt geen vereiste voorbereiding en prestatie waardoor wij ons de vergeving waardig maken. Niemand kan er zich op beroemen. Wie zichzelf als deemoedig zou aanprijzen, bewijst daarmee de hoogmoedigste van alle mensen te zijn.

¹³⁷ *WA* 40 2, 327f.: *Cognitio dei et hominis est sapientia divina et propria theologica (...). Nam Theologiae proprium subiectum est homo peccati reus ac perditus et Deus iustificans ac salvator hominis peccatoris. Quicquid extra hoc subiectum in Theologia quaeritur aut disputatur, est error et venenum.* Vgl. J.T. Bakker, *Coram Deo*, 17; E. Wolf, 'Habere Christum omnia Mosi'. Bemerkungen zum Problem "Gesetz und Evangelium", in E. Kinder und K. Haendler (Hrsg.), *Gesetz und Evangelium*, 176; W. Aalders, *De grote ontsporing*, 79. Vgl. G. Ebeling, *Lutherstudien*. Band I, 258.

¹³⁸ H.J. Iwand, *Glaubensgerechtigkeit*, 33. Vgl. H.J. Iwand, *Rechtfertigungslehre und Christusglaube*, 84f.; G. Ebeling, *Lutherstudien II*, 450f.

¹³⁹ Althaus, *Die Theologie Martin Luthers*, 129.

¹⁴⁰ *Ib.*

¹⁴¹ H.J. Iwand, *Luthers Theologie*, 83. Vgl. de citaten in G. Ebeling, *Evangelische Evangelienauslegung*, 388: *Nemo bene utitur Euangelio, nisi sit elend conscientis, en: Euangelium est praedicatio pro territis conscientis.*

¹⁴² J.T. Bakker, o.c., 84.

¹⁴³ J. van Genderen, 'Luthers visie op wet en Evangelie met name in het grote commentaar op de Brief aan de Galaten', in C. Graafland e.a. (red.), *Luther en het gereformeerd protestantisme*, 267. Vgl. G. Ebeling, *Luther*, 182f.; J.T. Bakker, o.c., 102.

¹⁴⁴ *WA* 40 I, 34. Vert. in G. Ebeling, *Luther*, 264f.

Alleen God kent en beoordeelt de echte deemoed ¹⁴⁵. Fijnzinnig komt dit naar voren in Luthers verklaring van het *Magnificat*. Maria beroemt zich niet op haar deemoed, maar op Gods genadige 'ansehen'. 'Darumb ligt die wage nit ynn dem worttle "humilitatem", szondernn ynn dem worttle "respexit". Denn yhr nyctickeit ist nit zu loben, szondernn gottes ansehen, gleich alsz wo ein Furst eynen armen bettler die hand reicht, ist nit des bettlersz nyctickeit, szondernn des Fursten gnade unnd gutte zu preyssenn'¹⁴⁶.

Dat de zondekennis volgens Luther diep *existentieel* wordt ervaren, blijkt uit zijn oeuvre even duidelijk als frequent. Hij spreekt van een gevoelen van verlorenheid, verdoemd-zijn en vertwijfeling ¹⁴⁷. 'Alszo mustu nit allein gedenken und reden von nydrigunge, sondern drein kummen, drin stecken, hulflosz werden von yderman'¹⁴⁸. Het gaat hierbij in geen geval om enigerlei vorm van speculatie. Zondekennis is een *verus sensus, vera experientia et gravissimum certamen cordis* (een echt gevoel, een echte ervaring en een zeer zware strijd van het hart) ¹⁴⁹, in de ontmoeting met de toorn van God ¹⁵⁰. Want 'mit got kann man nit spigelen'¹⁵¹. Het geweten is het brandpunt waarin al de stralen van Gods gericht samenkomen ¹⁵².

De betekenis van de *Wet* is ook in Luthers theologie van cruciaal belang. Th. Harnack is zelfs van oordeel dat 'wir recht haben, seine Lehre vom Gesetz als den eigentlichen Schlüssel zum Verständnis seiner Versöhnungs- und Erlösungslehre zu bezeichnen'¹⁵³. Opmerkelijk is dat wij Kohlbrugge's omschrijving van de Wet als vertegenwoordiger ['Vertreter'] van God ook bij Luther aantreffen ¹⁵⁴. Gewichtiger dan deze formele analogie is echter de inhoudelijke benadering van de Wet. Bij Luther treft ons diezelfde spanningsvolle visie als bij Kohlbrugge. Enerzijds noemt Luther de Wet een onoverwinnelijke keizerin, almachtig als God Zelf, een zalige prediking, een hemelse regen; anderzijds beklemtoont hij dat zij toch geen verslagen geweten tot rust weet te brengen, omdat zij 'ohne Kraft und Erfüllung' is ¹⁵⁵. Zij beveelt vroom te zijn, maar: 'Solches ist wol fein gelehret, aber es geschiehet nicht. Es stehet immerdar in *Imperativo* oder *Optativo*, und kömmt nimmer in *Indicativum*. *Doctor legis est Doctor inferni*, ein Gesetzprediger zur Höllen zu'¹⁵⁶. Dat de Wet deze veroordelende, dodende uitwerking heeft, ligt niet aan haar zelf - en is dus niet wezenlijk voor de Wet -, maar dat ligt aan de zondige mens. De Wet is geestelijk. Zij stamt uit Gods Geest. Daarom komt zij in botsing met de mens die deze Geest niet

¹⁴⁵ WA 7, 563. Vgl. J.T. Bakker, o.c., 85; W. von Loewenich, *Luthers Theologia crucis*, 178f.

¹⁴⁶ WA 7, 561. Vgl. A. Adam, *Lehrbuch der Dogmengeschichte II*, 208; A.E. Mc Grath, *Reformation Thought. An Introduction*, 75: 'True repentance is to be seen as the result, rather than the precondition, of grace'.

¹⁴⁷ H.M. Müller, *Erfahrung und Glaube bei Luther*, 50. Vgl. id., 51: het gaat erom dat verstokte zondaren tot *peccatores sentientes* worden.

¹⁴⁸ Aang. in id., 50f.

¹⁴⁹ WA 40 II, 326. Vgl. A. Siirala, *Gottes Gebot bei Martin Luther*, 314. Vgl. ook G. Ebeling, o.c., 259; W. Aalders, o.c., 48.

¹⁵⁰ J.T. Bakker, o.c., 40.

¹⁵¹ WA I, 184.

¹⁵² J.T. Bakker, o.c., 46.

¹⁵³ Harnack, *Luthers Theologie I*, 368. Vgl. 399: 'In der Tat bildet das Gesetz, dasz wir so sagen, den festen, unveränderlichen Knochenbau seiner ganzen Theologie'.

¹⁵⁴ Id., 403, 405.

¹⁵⁵ Id., 370.

¹⁵⁶ Id., 371.

heeft ¹⁵⁷. Wie de Wet geestelijk verstaat weet dat zij ons steeds weer van onze vleselijke gezindheid overtuigt en niets anders beoogt dan dat zij door het geloof in Christus tot vervulling komt ¹⁵⁸. Zij is 'Gods heilige stem - aldus J.T. Bakker - die de mens roept, maar hem niet vindt daar waar hij moest staan'¹⁵⁹. Zij klaagt de mens daarover aan en benoemt hem als zondaar. Zo wekt zij verlangen naar Christus en de genade ¹⁶⁰. 'Es ist aber kein besser spiegel, darinnen du dein nodt ersehen kanst, dan eben die zehen gebot, in wilchen du findest, was dir gebricht und suchen solt'¹⁶¹.

Ook omtrent de verhouding van *Wet en Evangelie*, een van de nerven van Luthers theologie ¹⁶², signaleren wij een diepe verwantschap met Kohlbrugge. De Wet gaat voor het Evangelie uit, met geen andere bedoeling dan dat de genade 'bei uns Eingang finden kann'. Zo is de Wet 'Diener und Türhüter für die Gnade'. God is een God van ellendigen, bedrukten en van al degenen die 'völlig zunichte geworden sind'¹⁶³. Om dit laatste te bewerken, gebruikt God de hamer van de Wet ¹⁶⁴. Eerst dan leren wij het Evangelie op waarde schatten. 'Das Süsze weisz nicht zu schätzen, wer nicht die Bitternis geschmeckt hat. Hunger ist der beste Koch. Wie also die dürre Erde nach dem Regen düstet, so macht das Gesetz dasz die bestürzten Herzen nach Christus dürsten. Diesen schmeckt Christus am süssten, ihnen ist er Freude, Trost und Leben. Jetzt erst wird Christus und sein Amt richtig erkannt'¹⁶⁵.

In *Wet en Evangelie* gaat het om 'zwo predigten'¹⁶⁶, waarbij de eerste aan de tweede voorafgaat en het onderscheid scherp in het oog moet worden gehouden. De Wet eist, het Evangelie geeft; de Wet wijst de kwaal aan, het Evangelie geneest ¹⁶⁷. Dit tegenover van *Wet en Evangelie* komt in Luthers rechtvaardigingsleer uitgesproken naar voren. De duivel wil van het Evangelie een wet maken en vermengt de zaken zo, dat de mens *Wet en Evangelie* niet op hun eigen, onderscheiden plaats kan zien. Het komt erop aan, ons deze verbastering van het Evangelie niet te laten welgevallen: 'Tu solt mir den brew nicht ynn einander mengen'¹⁶⁸. In de vermenging van beide ziet Luther volgens H.J. Iwand de doodsvijand van de Reformatie ¹⁶⁹. Luther komt vanuit deze gezichtshoek tot een uiterst negatieve waardering van de Wet. In de aanvechting moeten wij Mozes stenigen en dood slaan. Ook wanneer deze

¹⁵⁷ H.J. Iwand, *Glaubensgerechtigkeit*, 62f.

¹⁵⁸ E. Seeberg, *Luthers Theologie II*, 214.

¹⁵⁹ Bakker, o.c., 47.

¹⁶⁰ G. Heintze, *Luthers Predigt von Gesetz und Evangelium*, 89.

¹⁶¹ *WA* 6, 236.

¹⁶² G. Ebeling, *Luther*, 121, noemt het zelfs 'den eigentlichen Nerv des theologischen Denkens (Luthers)', en hij citeert: 'Nahezu die gesamte Schrift und die Erkenntnis der ganzen Theologie hängt in der rechten Erkenntnis von Gesetz und Evangelium'.

¹⁶³ *WA* 40 I, 488. Vert. in H. Kleinknecht, *Luthers Epistel-Auslegung 4. Der Galaterbrief*, 186. Het is Gods aard om *exaltare humiles (...), miseris et afflictis consolari, peccatores iustificare, mortuos vivificare, desperatos et damnatos salvare*.

¹⁶⁴ Ib. Vgl. H.M. Müller, o.c., 51.

¹⁶⁵ Id., 509. Vert. in id., 194.

¹⁶⁶ U. Asendorf, *Die Theologie Martin Luthers nach seinen Predigten*, 327.

¹⁶⁷ Ib. Vgl. A. Siirala, o.c., 290; E. Bizer, *Theologie der Verheiszung*, 279; M. Lienhard, *Martin Luthers christologisches Zeugnis*, 204-210.

¹⁶⁸ Aang. in id., 329. Vgl. G. Ebeling, *Evangelische Evangelienauslegung*, 427f.

¹⁶⁹ Iwand, *Luthers Theologie*, 76. Vgl. id., 77, waar Iwand citeert: 'Denn wo man das Evangelium nicht ganz eigentlich und klärlich vom Gesetz scheidet, so ist's nicht möglich, dasz man die christliche Lehre sollte unverfälscht erhalten können'. Het is vooral de Galatenbrief waarop Luther zich in dit verband telkens beroept. 'Epistola ad Galatas ist meine epistelcha, der ich mir vertraut habe. Ist meine Keth von Bor'.

wetgever het masker van Christus aanneemt en deze "Christus" naar onze werken vraagt, 'so schlahe ihn zu Tod'. Wanneer Hij evenwel als Heiland spreekt, 'so recke beide Ohren'¹⁷⁰. Minder bars, maar even beslist klinkt het wanneer Luther zegt: 'Aber ich appellir vom Gesetz zum Evangelio, Denn Gott hat uber das Gesetz noch ein ander Wort gegeben, Das heisst das Euangelium'¹⁷¹. Wij hebben de Wet vrijmoedig tegemoet te treden: 'Ei, liebes Gesetz, Bistu allein Gottes wort? Ist das Euangelium nicht auch Gottes wort? (...) Wir wollen den Gott nicht haben, Der nicht mehr kan denn Gesetz geben'¹⁷².

Het onderscheiden van Wet en Evangelie is in de praktijk evenwel niet zo gemakkelijk als het kan lijken. In een van zijn *Tischreden* zegt Luther zelfs dat niemand op aarde ertoe in staat is. 'Wir lassens uns wol geduncken, wen wir horen predigen, wir verstehens; aber es felet weit. *Solus Spiritus Sanctus hoc scit* (alleen de Heilige Geest kan het). (...) Ich hett gemeint, ich kundt es, weill ich so lang und vill darvon geschriben, aber wenn es an das treffen gett, so sieh ich wol, das es mir weitt, weitt felet. Also soll und musz allein Gott der heiligist meister sein'¹⁷³. Wie het kan, die danke er God voor. Zo iemand 'mag fur ein Theologen wol bestehen. Ich zwar kann es in meinen Anfechtungen noch nicht recht, wie ich billig sollte'¹⁷⁴.

Deze onderscheiding is dus niet een methode die men zich kan eigen maken, maar vrucht van de Heilige Geest. Deze alleen is bij machte om het rechte zicht op de Wet - en zo ook op het Evangelie - te creëren. Luther signaleert namelijk bij de mens een fundamenteel misverstaan van de Wet, dat hierin bestaat, dat hij geneigd is om van Gods gebod een programma tot goede werken te maken. Deze moralistische opvatting leidt echter louter tot 'frommer Schein und Heuchelei'¹⁷⁵ en tot eigengerechtigheid¹⁷⁶. 'Luthers ganze Auslegung der Gebote will ja Gottes Gerechtigkeit gegen die Selbstgerechtigkeit der Menschen verkündigen und den Menschen aus einer eigenen Gesetzeserfüllung herausrufen, um ein Leben zu empfangen das Gott durch seine Gebote schafft'¹⁷⁷. Het is een accent dat wij ook bij Kohlbrugge voortdurend aantreffen. Evenals deze beschouwt Luther de wetsgerechtigheid van eigen makelij als zonde bij uitstek¹⁷⁸. Wat de mens als gehoorzaamheid aan de Wet aanmerkt, is integendeel nu juist zijn ongehoorzaamheid. Want de Wet wil heel iets anders. *Tu debes habere Christum et spiritum eius* (gij moet Christus en Zijn Geest hebben)¹⁷⁹.

De Wet wil ons dus niet tot zelfwerkzaamheid aanzetten, maar uitdrijven tot de gemeenschap met Christus. Dat is Gods eigenlijke bedoeling met de Wet. Maar om die intentie te realiseren maakt Hij de omweg van de ontdekking. Zo komt God via

¹⁷⁰ Aang. in H. Bornkamm, *Luther und das Alte Testament*, 124.

¹⁷¹ *WA* 36, 35.

¹⁷² *Ib.*

¹⁷³ *WA Tr* 2, 3f. Vgl. G. Ebeling, o.c., 431; H.J. Iwand, o.c., 80.

¹⁷⁴ *WA Tr* 6, 142. Vgl. P. Schempp, *Luthers Stellung zur Heiligen Schrift*, 70; G. Ebeling, *Luther*, 121; G. Heintze, o.c., 91. H.J. Iwand, o.c., 79, verhaalt Luthers reactie op Johann Schlaginhaufen, toen deze zich erover beklaagde dat hij Wet en Evangelie niet kon onderscheiden. 'Respondet Doktor: Ja, lieber Meister Hans, wenn Ihr das könnt, so seid Ihr Doktor! - Und stand auf und nahm sein Barett ab und sagt: Wenn Ihr das könnt, so will ich zu Euch sagen: Lieber Herr Doktor Johann, Ihr seid gelehrt. Paulus und ich haben's noch nie dahin können bringen' (*WA Tr* 2, 131).

¹⁷⁵ A. Siirala, o.c., 278, 286.

¹⁷⁶ *Id.*, 287.

¹⁷⁷ *Id.*, 288.

¹⁷⁸ *Id.*, 294f. Vgl. J.T. Bakker, o.c., 51, 53; K. Exalto, *Gelijk loon*, 55v.; R. Bring, 'Luthers Lehre von Gesetz und Evangelium', in E. Kinder und K. Haendler (Hrsg.), *Gesetz und Evangelium*, 102.

¹⁷⁹ Zie H.J. Iwand, *Gesetz und Evangelium*, 258-265. Vgl. J.T. Bakker, o.c., 49; H. Bornkamm, o.c., 126.

Zijn *opus alienum* (vreemde werk) tot Zijn *opus proprium* (eigenlijke werk)¹⁸⁰. Deze omweg is onmisbaar, want waar geen Wet is, daar is geen zonde, en waar geen zonde is, blijft de behoefte aan Christus achterwege¹⁸¹. Om dit laatste gaat het. Het ambt van Mozes heeft een verborgen christocentrische zin¹⁸². 'Das Gesetz tötet nicht einfach, sondern tötet zum Leben (...). Daher ist das Gesetz nicht einfach ein Pädagoge, es ist Pädagoge auf Christus hin'¹⁸³. De dodende werking van de Wet is heilzaam, omdat daardoor zowel de hoogmoed wordt gebroken als de ootmoed wordt geboren en omdat men alleen op deze wijze Christus leert kennen¹⁸⁴.

Tot het inzicht in de heilzame bedoeling van de Wet komt het echter niet zolang zij van het Evangelie wordt geabstraheerd. Dan leidt de Wet hetzij tot *securitas* (*praesumptio*), hetzij tot *desperatio* (zelfverzekerdheid, hoogmoed, wanhoop), maar nooit tot ware zondekennis¹⁸⁵. Het is het Evangelie dat uit de Wet een tuchtmeester tot Christus maakt [*Evangelium facit ex lege paedagogum in Christum*]¹⁸⁶. Dat de zonde in haar diepste ernst wordt onthuld en beaamd, geschiedt door het Evangelie, ofwel: door Christus¹⁸⁷. Het nut van Christus' lijden is volgens Luther dan ook mede daarin gelegen, dat de mens tot zelfkennis en verslagenheid komt¹⁸⁸. Christus' lijden kan niet anders recht overdacht worden dan 'das du dir tieff eyn bildest und gar nicht zweyffelst, du seyest der, der Christum also marteret, dan deyn sund habens gewislich than'¹⁸⁹. Op de gekruiste Christus kwam de volle zwaarte van Gods Wet en Zijn toorn over de zonde neer¹⁹⁰. Zo treedt in het Kruiſevangelie klaar aan de dag wat het eigenlijke gewicht van de zonde is¹⁹¹. God neemt de zonde zo hoog op, dat de vloekreactie van Zijn heilige Wet er het gevolg van is. Het is Christus Die deze vloek heeft gedragen¹⁹². Alleen in het licht van dit Evangelie, dus in het geloof, kan de mens van de dodende Wet belijden dat zij heilig is en heilzaam, en is de 'Zuchtmeester

¹⁸⁰ P. Althaus, o.c., 224. Vgl. A. Siirala, o.c., 296; G. Heintze, o.c., 266-268.

¹⁸¹ Ib. Vgl. G. Ebeling, *Luther*, 148: 'Wenn nicht das Gesetz da ist, das nach Erfüllung schreit, wird das Evangelium sinnlos, verliert es seine Notwendigkeit. Wo keine Sünde ist, kann nicht Vergebung der Sünde verkündigt werden'.

¹⁸² H. Bornkamm, o.c., 126, vgl. 129.

¹⁸³ *WA* 40 I, 529. Vert. in *Luthers Epistel-Auslegung 4. Der Galaterbrief*, 203. Vgl. Th. Harnack, o.c., 392.

¹⁸⁴ H.J. Iwand, o.c., 264.

¹⁸⁵ J.T. Bakker, o.c., 57, vgl. 75, 101; ook in A. Peters, *Gesetz und Evangelium*, 44.

¹⁸⁶ *WA* I, 445f. Vgl. E. Wolf, 'Habere Christum omnia Mosis', in o.c., 168, 184f.; A. Siirala, o.c., 298; Th. Harnack, o.c., 453; G. Heintze, o.c., 93; G. Ebeling, *Evangelische Evangelienauslegung*, 432. B. Rothen, *Die Klarheit der Schrift*, 166, schrijft: 'Dasz das Evangelium in Antithetik zum Gesetz steht, ist also selber ein Wort des Evangeliums; mit dem Kommen des Evangeliums kommt auch die Unterscheidung zwischen Gesetz und Evangelium und wird also das Gesetz als untauglich zur Vermittlung des Heils entlarvt'.

¹⁸⁷ R. Bring, 'Luthers Lehre von Gesetz und Evangelium', in o.c., 104. Vgl. Th. Harnack, o.c., 435; K. Exalto, 'Wet en Evangelie bij Luther', in *Th. Ref.* V (1962) 16; K. Zwanepol, 'Johannes en Jezus als wet en evangelie', in J.T. Bakker en J.P. Boendermaker (red.), *Luther na 500 jaar*, 17.

¹⁸⁸ Aang. in H.J. Iwand, *Glaubensgerechtigkeit*, 32. Ook in G. Heintze, o.c., 221.

¹⁸⁹ *WA* 2, 137.

¹⁹⁰ R. Bring, o.c., 110.

¹⁹¹ A. Siirala, o.c., 293. Vgl. G. Heintze, o.c., die de volgende citaten biedt: 'Es musz eyn unsprechlicher, untreglicher ernst da seyn, dem szo eyn grosze unmeslich person entgegen geht und da für leydet und stirbt, und wan du recht tieff bedenkst, das gottis sun, die ewige weyszheyt des vatters, selbst leydet, szo wirstu wol erschrecken, unnd yhe mehr yhe tieffer'(221). Christus' lijden is 'ein spiegel des gestrengen gerichtis und zcornn Gottis, den wir vordinet und Christus getragen hatt' (223f.). *Quando vides crucifixi figuram, et quod fudit sanguinem, inspice ut imaginem, das dich billich erschrecke, ut dicat cor: Awe, ist mein sunde et der Zorn so gros uber mich, ut terrearis a peccatis tuis quae eum trucken und würgen* (224).

¹⁹² Id., 308.

unser Freund geworden'¹⁹³. Bij uitstek in het Evangelie manifesteert zich de heilzaam ontdekkende kracht van de Wet.

Hoe onmisbaar de functie van de Wet ook is en hoe fundamenteel de beweging van de zondekennis naar de heilskennis ook moge zijn, beslissend voor de zondekennis is ook volgens Luther het Evangelie. Ten eerste omdat daarin het oordeel van de Wet eerst volledig ter sprake komt - het Evangelie staat hier niet tegenover de Wet, maar intensiveert haar ¹⁹⁴ -, ten tweede omdat aan het kruis meteen de liefde van God in Christus openbaar komt. En het is deze liefde die de doorslag geeft, wanneer het gaat om een oprecht berouw. 'Darumb ists eytel erlogen, erstuncken und vorfurisch heuchlerey, das man rew bereitten leret durch betrachtung allein der szund und yhres schadensz, szo man solt zuvor Christum ynn seine wunden sehen und aus den selben sein lieb gegen unsz (...)'¹⁹⁵. De Wet op zich voert tot een duivelse vertwijfeling, maar in haar samenhang met het Evangelie leidt zij tot de rechte, 'evangelische' vertwijfeling ¹⁹⁶.

Overigens treffen wij bij Luther ook wel eens de gedachte aan dat de één door de barse stem van de Wet, de ander door de vriendelijke roep van de goede Herder tot berouw komt. 'Es sei, wodurch es wolle, so liegt nichts dran'¹⁹⁷. Wij zullen dit in het licht van het voorgaande niet zo hebben te verstaan, dat Luther de Wet soms toch geïsoleerd van het Evangelie ziet werken - en andersom -, maar dat hij ruimte laat voor tweeërlei accent in de wijze waarop de mens tot verootmoediging wordt gebracht. De hoofdlijn is de verstremgeling van Wet en Evangelie. Zij kwalificeren elkaar wederkerig, maar met dien verstande dat het Evangelie de doorslag geeft.

G. Heintze acht het karakteristiek voor Luthers conceptie van Wet en Evangelie, dat de zonde niet door een van het Evangelie onafhankelijke Wet wordt ontdekt, maar veeleer 'vom innersten Kern des Evangeliums her in ihrem eigentlichen Wesen und ihren ungeheuren Ernst erkannt wird'¹⁹⁸. Het Evangelie heeft immers een 'zweifältiges Amt'. Er is 'Evangelium und Kaka-angelium (goede en kwade boodschap)'. Aan het eigenlijke, bevrijdende werk van het Evangelie gaat het aanklagende, vreemde werk vooraf. 'Dies aber scheint die allerschlechtesten Botschaft zu sein, sodasz man es ein Kaka-angelium, das heiszt eine böse und traurige Botschaft nennen könnte'¹⁹⁹. Deze benadering is inhoudelijk dezelfde als die van Kohlbrugge, wanneer hij zegt dat wij in Gods ene Woord zowel onze veroordeling als onze verlossing vernemen.

H.J. Iwand beklemtoont terecht dat wij Luthers zienswijze misverstaan, als wij het zo voorstellen als zou de zondekennis de voorwaarde tot het geloof zijn. Het is veeleer andersom. Zondekennis veronderstelt geloof. Want zij wordt door het Woord gewekt, in Wet en Evangelie. Zonder dit Woord geloven noch gevoelen wij onze

¹⁹³ Id., 299. Vgl. A. Peters, o.c., 44.

¹⁹⁴ P. Althaus, o.c., 229f. Althaus noemt het Evangelie in dit opzicht 'Gesetz in Potenz'.

¹⁹⁵ *W A* 7, 361. Vgl. *W A* 29, 315: *Si poenitentia praedicatur extra Christi nomen (...), illam poenitentiam habet Satan lieb.*

¹⁹⁶ P. Althaus, o.c., 225. Vgl. H.M. Müller, o.c., 53: wettische boetvaardigheid zonder Christus is ondeugdelijk, omdat daarin de mens 'den ersten Stein legt'.

¹⁹⁷ Id., 228. Vgl. H.M. Müller, o.c., 53.

¹⁹⁸ Heintze, o.c., 257.

¹⁹⁹ Aang. in W. Aalders, o.c., 59. Vgl. A. Siirala, o.c., 304.

zonde²⁰⁰. Het is duidelijk dat ook Luther met de prioriteit van de zondekennis ten opzichte van het geloof niet bedoelt te zeggen dat zij aan het geloof als zodanig, maar aan het geloof in de vergeving voorafgaat²⁰¹. De beweging van de Wet naar het Evangelie - ook die van het veroordelende Evangelie naar het bevrijdende Evangelie - voltrekt zich binnen het geloof. K. Schwarzwaller herinnert aan Luthers woord: *sola fide credendum est nos esse peccatores* (alleen door het geloof is te geloven dat wij zondaren zijn), en interpreteert: 'Nur der Glaube hat Einsicht in die Sünde und ihre theologische, d.h. transmoralische Qualität'²⁰².

Naast de onderscheiding wil Luther, niet minder dan Kohlbrugge, de onafscheidelijkheid van Wet en Evangelie gehandhaafd zien²⁰³. Ook voor Luther is de Wet in die zin primair, dat de aanklacht altijd voor de vrijspraak uitgaat, terwijl het Evangelie in die zin superieur is, dat de Wet ons de zonde niet ontdekt dan met behulp van het Evangelie en dat het Evangelie schenkt wat de Wet niet heeft te bieden, namelijk vrijspraak. *Habere Christum omnia Mosis, sed Mosen non omnia Christi* (dat Christus alles heeft van Mozes, maar Mozes niet alles van Christus), is Luthers oordeel²⁰⁴. Wet en Evangelie zijn niet een, maar zijn het wel eens, namelijk over de gratuiteit van de genade. Zo behoren zij onlosmakelijk bijeen. 'Denn welche der beiden eine untergehet, die nimpt auch die ander mit sich. Und widerumb, wo die eine bleibt und recht getrieben wird, bringet sie die ander auch mit sich'²⁰⁵. G. Ebeling onderstreept dat de isolering van Wet en Evangelie geheel met Luthers bedoeling in strijd is. Hij schrijft: 'Denn nur da tritt das Evangelium in Aktion, wo es unterscheidend dem Gesetz gegenüber in Aktion tritt und darum auch das Gesetz erst wirklich als Gesetz erkennen lässt'²⁰⁶. Dit doet niets af van de enorme spanning en contrastering tussen Wet en Evangelie, waarvan Luther, met name rond de aanvechting, melding kan maken. Maar dan gaat het toch altijd om een karikatuur van de Wet en is juist haar isolering van het Evangelie aan de orde. Recht verstaan hebben Wet en Evangelie een en dezelfde opzet. Het gaat in beide om het *sola gratia* en het *solo Christo*. Beide zijn op Christus betrokken. 'Er ist die *Mitte* zwischen beiden, der Angelpunkt, um den sich alles dreht'²⁰⁷. Daarom - zo is met J.T. Bakker te zeggen - kunnen Wet en Evangelie ook niet als twee aparte "sferen" naast of na elkaar worden gezet²⁰⁸. Daarvoor bepalen zij elkaar te zeer. De Wet behoeft het Evangelie, opdat zij in haar eigenlijke intensiteit en intentie zal worden verstaan. Het Evangelie behoeft de Wet, opdat het

²⁰⁰ Iwand, *Glaubensgerechtigkeit*, 34f. Iwand citeert *WA* 40 II, 369: *Fit autem haec peccati revelatio per legem et per Euangelion seu promissionem. Nam utraque doctrina arguit peccata, quae nos neque intelligimus nec credimus nec sentimus esse peccata, nisi cum admonemur verbo Dei*. Vgl. J. van Genderen, o.c., 264; W.H. Velema, *Wet en Evangelie*, 148.

²⁰¹ Vgl. id., 33; P. Althaus, o.c., 226.

²⁰² Schwarzwaller, *Theologia crucis*, 67. Vgl. G. Ebeling, *Lutherstudien Band I*, 257: 'Die cognitio peccati ist nicht minder Sache des Glaubens als die cognitio gratiae und cognitio Dei'.

²⁰³ G. Heintze, o.c., 91: *Lex et Euangelium non possunt nec debent separari*. Vgl. P. Althaus, o.c., 223f.

²⁰⁴ *WA Br* 5, 409. Zie E. Wolf, 'Habere Christum omnia Mosis', in o.c., 186. Vgl. W. Aalders, 'Luther's anti-modernisme', in W. Bleijie en L.P.J. Smit (red.), *Uit het geloof. Liber amicorum*, aangeboden aan A.J. de Jong, 28: 'Wet en Evangelie (...) houden elkaar niet in evenwicht (...). Het Evangelie heeft de overhand op de Wet'.

²⁰⁵ *WA* 45, 145f. Vgl. H.J. Iwand, *Glaubensgerechtigkeit*, 58.

²⁰⁶ Ebeling, *Luther*, 130. Vgl. van dezelfde *Evangelische Evangelienauslegung*, 432f. Vgl. E. Seeberg, *Luthers Theologie II*, 413; O. H. Pesch, *Hinfuhrung zu Luther*, 148.

²⁰⁷ H.J. Iwand, *Gesetz und Euangelium*, 258. Vgl. Th. Harnack, o.c., 458. H. Bornkamm, o.c., 129; U. Asendorf, o.c., 348.

²⁰⁸ Bakker, o.c., 57. Vgl. G.C. den Hertog, *Bevrijdende kennis*, 388-390.

tot op Christus' plaatsbekleding zal worden gepeild ²⁰⁹. W.H. Velema stelt met recht dat Wet en Evangelie voor Luther 'op elkaar afgestemd en aangewezen' zijn ²¹⁰.

De laatste analogie waarop wij wijzen is de notie dat ook voor Luther de Wet onder de belichting van het Evangelie *belofte* is. 'Das Sollen erklingt uns jetzt als die Verheiszung, nicht aus unserer Kraft, sondern eben aus der begleitenden des Heiligen Geistes', aldus H.J. Iwand ²¹¹. Inzonderheid in de proloog van de Wet weet Luther dit beloftekarakter vertolkt. Hij noemt die de *promissio omnium promissionum fons et omnis religionis et sapientiae caput, Euangelium Christum promissum complectens* (de belofte die de bron is van alle beloften en de hoofdzaak van alle religie en wijsheid, het Evangelie dat de beloofde Christus omvat) ²¹². Trouwens van al Gods geboden in het algemeen geldt, dat zij ontspringen aan een wil die bereid is te geven wat hij vraagt ²¹³. Gods gebod is een scheppend gebieden, want Zijn *dictum et factum est eins* ²¹⁴.

Wat de verschillen tussen Luthers en Kohlbrugge's benadering van de zondekennis aangaat, kunnen wij kort zijn. Zij zijn gering. Wij signaleren eerst drie verschillen van formele aard. Het eerste is dit, dat de onderscheiding van het vreemde en het eigenlijke werk van God bij Kohlbrugge niet die karakteristieke plaats inneemt zoals zij dat doet in Luthers theologie. Zakelijk lopen beider gedachten evenwel ook op dit punt parallel. Een eveneens formeel verschil doet zich voor inzake de relatie van Godskennis en zelfkennis. Terwijl Kohlbrugge zich alleen uitlaat over beider onverbreekelijke samenhang, wijst Luther daarnaast toch ook op hun orde. De Godskennis heeft het primaat. Wij zullen aan dit verschil niet te zwaar moeten tillen. Luther motiveert zijn visie immers door de gedachte dat Gods openbaring voorafgaat aan de kennis van onszelf. Dat ook Kohlbrugge deze mening is toegedaan, lijdt geen twijfel. Het derde onderscheid is dat Romeinen 7:14 in Kohlbrugge's voorstelling van de zondekennis een grotere plaats inneemt. Dat dit het gevolg is van zijn onvergetelijke ontdekking van de komma in deze tekst, ligt voor de hand. Dit betekent overigens niet dat beider meningen uiteen zouden gaan omtrent de continuïteit van het zondaar-zijn.

Tenslotte attenderen wij op twee inhoudelijke verschillen. Ten eerste is ons van de door Luther soms gemaakte onderscheiding tussen een wettische ontdekking voor de één, en een evangelische ontdekking voor de ander, bij Kohlbrugge niets gebleken. Deze onderkent wel beide lijnen, maar voor hem lopen zij dunkt ons dooreen in een en hetzelfde christenleven. Wat wij, ten tweede, bij Kohlbrugge niet aantreffen, is de door Luther aan de laat-middeleeuwse mystiek ontleende notie, dat de boetvaardige zondaar zijn eeuwige verdoeming onderschrijft en God bijvalt tot in de *resignatio ad infernum*: de prijsgeving van eigen behoud, tot in de bereidheid om het

²⁰⁹ Vgl. P. Althaus, o.c., 226; G. Ebeling, *Evangelische Evangelienauslegung*, 431f. Zie voor een kort overzicht van Luthers conflict met het antinomisme, H.J. Iwand, o.c., 304-308.

²¹⁰ Velema, o.c., 149. Vgl. voor de verhouding Wet-Evangelie het verhelderende opstel van K. Exalto, 'Luthers *Wider die Antinomer*, 1539. Een hoofdstuk uit de leer van Wet en Evangelie', in J. van Genderen e.a. (red.), *Ten dienste van het Woord*, 74-92.

²¹¹ Iwand, *Luthers Theologie*, 84.

²¹² *WA* 30 II, 358.

²¹³ A. Siirala, o.c., 99.

²¹⁴ Id., 51, vgl. 230.

helse oordeel te dragen ²¹⁵. Voor Luther ligt in deze resignatie de opheffing van alle zelfzucht, die de mens - *incurvatus in se* - eigen is ²¹⁶. Kohlbrugge houdt halt bij de aanvaarding van Gods oordeel. Daarbij doet men wel afstand van eigen 'kunnen, moeten en willen' - dat wil zeggen van eigen pretentie -, maar niet van het verlangen naar verlossing. Het opgeven van eigen mogelijkheden onderstreept integendeel het pleidooi op Gods genade. Dit laatste is naar onze opinie trouwens ook bij Luther de hoofdlijn.

Onze conclusie is dat er op het punt van de zondekennis inhoudelijk tot in vrijwel alle onderdelen sprake is van verre gaande affiniteit tussen Luther en Kohlbrugge. Twee Lutherse noties missen wij echter bij Kohlbrugge, namelijk de onderscheiding van een wettische en een evangelische ontdekking, en de idee van de *resignatio ad infernum*.

2.b. Calvijn

Evenals voor Luther bestaat ook voor Calvijn echte Godskennis uit kennis aan Zijn vergevende genade ²¹⁷. Deze Godskennis is onlosmakelijk verbonden met *zelfkennis* ²¹⁸. 'Wij kunnen ons niet eerder in ernst tot Hem opheffen [*aspirare*], dan nadat wij begonnen zijn onszelf te mishagen [*displicere*]' ²¹⁹. In dezelfde context verklaart Calvijn evenwel dat niemand tot zuivere zelfkennis geraakt, 'tenzij hij eerst Gods aangezicht aanschouwd heeft' ²²⁰. Het is Gods openbaring die ons onszelf leert kennen. Hij kent ons immers beter dan dat wij onszelf kennen ²²¹. Het primaat van de Godskennis is evident, maar zij is hecht verbonden met de zelfkennis ²²².

Deze bestaat in een ootmoedige kennis van eigen ongerechtigheid, dwaasheid, vuilheid en onmacht ²²³, een kennis die 'huivering en ontzetting' teweegbrengt voor God ²²⁴. Calvijn acht deze verootmoediging *onmisbaar* in het geestelijk leven. Genezing kan slechts daar plaatsvinden waar de kwaal ontdekt is ²²⁵. Dat Christus vermoeden en belasten roept - dat wil zeggen mensen die hun zonde erkennen -,

²¹⁵ Zie E. Seeberg, *Luthers Theologie II*, 130; H. Appel, *Anfechtung und Trost im Spätmittelalter und bei Luther*, 108; H. Boehmer, *Der junge Luther*, 125; A. Adam, o.c., 208; J.T. Bakker, o.c., 31; H.A. Oberman, 'Die Bedeutung der Mystik von Meister Eckhart bis Martin Luther', in *Die Reformation. Von Wittenberg nach Genf*, 41.

²¹⁶ J.T. Bakker, o.c., 30. P. Bühler, *Die Anfechtung bei Martin Luther*, 162, attendeert er evenwel op dat Luther de notie van de *resignatio ad infernum* 'schon früh' achter zich gelaten heeft.

²¹⁷ *C O*, 55, 149 (comm. Hebr. 11:6). Vgl. C. Graafland, *Zekerheid*, 13, 45.

²¹⁸ *O S III*, 31 (*Inst. I*, 1, 1). W. van 't Spijker, *Luther en Calvijn*, 28, noemt Calvijn op dit punt een trouwe leerling van Luther, en wijst erop dat de formule ook te vinden is bij Zwingli en Bucer en dat de gedachte in de Reformatie gemeengoed is. Vgl. ook diens 'Calvijn tussen Reformatie en Orthodoxie', in o.c., 146: 'Maar bij Calvijn werkt dit thema, dat het eigenlijke object van de theologie is, tegelijk als een ordeningsprincipe (...). Altijd en overal, in iedere locus, ziet men God én mens in één oogopslag; altijd gaat het om de *homo iustificandus* en om de *Deus Iustificator*'; van dezelfde, *Die Fransman... - Calvijn in 1536*, 43v. E. Mülhaupt, *Der Psalter auf der Kanzel Calvins*, 20, attendeert op directe invloed van Calvijns Parijse leraar G. Budé.

²¹⁹ *Id.*, 32 (*Inst. ib.*).

²²⁰ *Ib.* (*Inst. I*, 1, 2).

²²¹ Aang. in E. Mülhaupt, *Der Psalter auf der Kanzel Calvins*, 95.

²²² Vgl. A. de Reuver, *Belofte - boete - ballingschap*, 49.

²²³ *O S III*, 32v. (*Inst. I*, 1, 2).

²²⁴ *O S III*, 33 (*Inst. I*, 1, 3).

²²⁵ *C O* 6, 367. Vgl. S. van der Linde, *Leer H. Geest*, 138. Zie ook A. de Reuver, o. c., 66.; M. van Campen, *Leven uit Gods beloften*, 27.

krijgt in Calvijns uitleg een zwaar accent. Zo worden uitgesloten de Farizeeërs, 'die door hun eigen rechtvaardigheid verzadigd, hun armoede niet bekennen, en ook de verachters, die onbekommerd [*securi*] om de toorn Gods, voor hun kwaad geen genezing zoeken'²²⁶. Het gaat Calvijn om erkenning van de wortel van de kwaal, de schuld. Wie aan deze schulderkenning voorbijgaat, is als een zieke 'die zonder te denken aan zijn koorts, slechts zijn dorst zou willen lessen'²²⁷. Kortom, voor Calvijn is grondige ontdekking van de zonde onopgeefbaar ²²⁸.

Veelvuldig blijkt dat ook Calvijn de zondekennis ziet *voorafgaan* aan de verlossingskennis. Wij verkrijgen geen vergeving voordat wij ertoe gekomen zijn onze zonden te veroordelen ²²⁹. God maakt het heil voor ons eerst onmogelijk, opdat wij vernederd worden. Zo ontvangt Hij voor het behoud alle eer ²³⁰. Aan geen anderen wordt de toegang tot de kennis van Christus' heil geopend dan aan zondaren die bekommerd en belast zijn, naar Hem dorsten en van ellende verkwijnen ²³¹. Volgens C. Graafland 'is het zo, dat Calvijn voortdurend de kennis en erkenning van de zonde ziet als een voorwaarde om tot Christus te gaan'. Graafland maakt hierbij terecht opmerkzaam op het telkens door Calvijn gebruikte woordje 'tenzij' [*nisi*]. De toegang tot de zaligheid staat niet open, tenzij alle trots [*superbia*] is afgelegd en het tot een grondige nederigheid [*solida humilitas*] gekomen is ²³². Het betreft hier een voorwaarde die niet in onze macht ligt, maar in die van de Heilige Geest ²³³. Het is God Die wondt om te helen en Die ons onze ellende toont opdat wij tot Hem zullen vluchten ²³⁴.

De vraag dient zich aan of Calvijn deze overtuiging van zonde niet alleen aan de verlossingskennis, maar ook aan het geloof als zodanig ziet voorafgaan. S. van der Linde is van oordeel dat de overtuiging van zonde voor Calvijn al geloof is. Hij staft deze opvatting door eraan te herinneren, dat Calvijn de erkenning van zonde ziet als een beginsel van de bekering, welke bekering hij tot het geloof rekent ²³⁵. Hierbij sluit C. Graafland zich aan. Hij attendeert erop dat Calvijn geloof en zondekennis samenvoegt. 'Het geloof kan men immers niet van de boetvaardigheid losscheuren' ²³⁶. Hier doet zich dezelfde vervlochtenheid voor als bij de relatie Godskennis-zelfkennis. Enerzijds zegt Calvijn dat niemand God als Redder aanroept zonder zondekennis, anderzijds stelt hij dat wij ons nooit van harte aan God onderwerpen, tenzij wij eerst Zijn goedheid hebben gesmaakt en hoop op behoud hebben verkregen ²³⁷.

Ook volgens Calvijn betekent de prioriteit van de zondekennis dus niet dat zij

²²⁶ O S IV, 88 (*Inst.* III, 4, 3).

²²⁷ C O 31, 420 (comm. Ps. 41:5).

²²⁸ C. Graafland, o.c., 53.

²²⁹ C O 32, 118 (comm. Ps. 106:6).

²³⁰ Aang. in C. Graafland, o.c., ib.

²³¹ O S IV, 77 (*Inst.* III, 3, 20).

²³² O S IV, 213 (*Inst.* III, 12, 6). Zie C. Graafland, 'Heeft Calvijn een bepaalde orde des heils geleerd?', in J. van Oort e.a. (red.), *Verbi Divini Minister*, 125. Vgl. van dezelfde, *Gereformeerden op zoek naar God*, 158.

²³³ C O 45, 321 (comm. Mt. 11:28). Vgl. S. van der Linde, o.c., 139.

²³⁴ C O 40, 445 (Prael. Ez. 18:23): *Deus (...) vulnerat ut sanet, occidit ut vivificet*.

²³⁵ Van der Linde, o.c., 139.

²³⁶ C O 29, 411: *Fides enim a poenitentia divelli non potest*. Vgl. C O 43, 258 (comm. Jona 3: 9): *Nam res conjunctae sunt poenitentia et fides*.

²³⁷ C O 43, 258. Vgl. de citaten in A. de Reuver, o.c., 99v.